

मातृत्वका कन्टेनर : नेपालको सङ्क्रमणमा माओवादी शिविर र पूर्व महिला लडाकुहरुको मिडिया चित्रण

सेरा तामाङ

परिचय

तत्कालीन शाही शासनको विरोधमा भएको वि.सं. २०६२-६३ को लोकतान्त्रिक जनआन्दोलनले एक दशक लामो 'माओवादी द्वन्द्व' अन्त्य गरिदियो । वि.सं. २०६३ मा तत्कालीन नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादी^१ र सरकारबीच भएको विस्तृत शान्ति सम्झौताले द्वन्द्वका दुवै पक्षलाई संविधानसभाको निर्वाचनमार्फत 'नयाँ नेपाल' पुनर्संरचना गर्ने बाटो खोलिदियो । नेपालका सामाजिक रूपमा बन्चितीकरणमा परेका अन्य समूहहरु जस्तै महिलाहरुले पनि नेपालको 'द्वन्द्वोत्तर' सङ्क्रमणलाई सामाजिक सम्बन्धको रूपान्तरणको अवसरका रूपमा हेरेका थिए । महिलाहरुका लागि दुईओटा मुख्य कारणले यो सन्दर्भ भन् तर्कपूर्ण देखिएको थियो । पहिलो, तत्कालीन समयमा नवनिर्वाचित संविधानसभा (२०६५-२०६९) मा सबैभन्दा ठूलो दल नेकपा माओवादी थियो जसले द्वन्द्वकालमा सामाजिक रूपमा पिछडिएका वर्गको समानता र न्यायको विषयलाई प्रमुख मुद्दा बनाएको थियो । साथै, उसले सशस्त्र संघर्षमा खास गरी महिला माओवादी लडाकुहरुको मुख्य भूमिका रहेको कुरालाई महत्त्वका साथ उल्लेख गरेको थियो । दोस्रो, नेपालको इतिहासमै सबभन्दा बढी प्रतिनिधिमूलक निर्वाचित निकाय पहिलो संविधानसभामा केही महत्त्वपूर्ण पदहरुसहित महिलाको प्रतिनिधित्व ३३ प्रतिशत पुगेको थियो ।^२

^१ २०६५ पुस २९ मा साना कम्युनिष्ट पार्टीसँग एकीकरण भएपश्चात् नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी माओवादी एकीकृत नेकपा माओवादी हुन गयो । यो लेखमा एकीकरण अघिको अवस्थाको सन्दर्भका लागि छोटकरी रूप नेकपा-माओवादी र एकीकरण पश्चात्को सन्दर्भका लागि छोटकरी रूप एनेकपा-माओवादी भनी प्रयोग गरिएको छ । सोही पार्टीलाई जनाउन ठाउँ ठाउँमा 'माओवादी' भन्ने छोटकरी रूपको पनि प्रयोग भएको छ ।

^२ उदाहरणका लागि संविधानसभामा मौलिक अधिकार समितिंसहित चार ओटा महत्त्वपूर्ण समितिको नेतृत्व महिलाले गरेका थिए र संविधानसभाको उपसभामुख पनि महिला नै थिइन् । त्यसै गरी व्यवस्थापिका संसद्का चार ओटा समितिको नेतृत्व पनि महिलाले गरेका थिए ।

त्यसैले लैंगिक सम्बन्धहरूको वास्तविक पुनर्संरचना हुने सम्भावना उच्च देखिएको थियो ।

विश्लेषकहरूका अनुसार राजनीतिक सङ्क्रमणले लैंगिक भूमिकाको पुनर्मूल्यांकन गर्ने अवसर दिन्छ (एलभारेज सन् १९९०, वायलिन सन् २०००) । यो कुरा नेपालको सन्दर्भमा पनि लागू हुने देखिन्छ । उदाहरणका लागि आमा र बाबु दुवैका नामबाट नागरिकता लिन मिल्ने व्यवस्था सहितको नागरिकतासम्बन्धी नयाँ ऐन र राज्यका सबै निकायमा महिलालाई ३३ प्रतिशत आरक्षण जस्ता थुप्रै प्रतिबद्धता वि.सं. २०६३ मा पुनर्स्थापित संसदले गरेको थियो । त्यसै गरी संविधानसभा द्वैध निर्वाचन प्रणालीअन्तर्गत समानुपातिक प्रतिनिधित्वको प्रावधानले महिलाहरूलाई ५० प्रतिशत सिटको व्यवस्था गऱ्यो, तर यो व्यवस्था पहिलो हुने व्यक्ति निर्वाचित हुने प्रणाली (प्रत्यक्ष प्रणाली) का लागि भने थिएन (तामाङ सन् २००९ : ७६) । जे होस् यो व्यवस्थाका कारण संविधानसभाको कूल ६०१ सिटमध्ये १९७ सिट महिलाले ओगट्न सफल भए ।

महत्त्वपूर्ण कुरा त संविधानसभामा सबैभन्दा धेरै महिला सभासद नेकपा माओवादीका ७९ जना, त्यसपछि नेपाली काँग्रेस (नेका) का ३९ जना र नेपाल कम्युनिष्ट पार्टी-एकीकृत मार्क्सवादी लेनिनवादी (नेकपा एमाले) का ३८ जना थिए (विमेन्स ककस र अरु सन् २०११ : ६९) । प्रत्यक्ष प्रणालीबाट निर्वाचित ३० जनामा २४ नेकपा-माओवादीका तर्फबाट थिए (विमेन्स ककस र अरु सन् २०११ : ६२) ।^३ यो संख्याले लैंगिक रूपान्तरण र यसको आर्थिक, राजनीतिक र सामाजिक परिवर्तनको बृहत कार्यक्रमप्रतिको प्रतिबद्धतालाई पुनः प्रमाणित गरेको देखियो । माथि उल्लेख गरिएभैं यसको पृष्ठभूमिमा ठूलो संख्यामा माओवादी महिला (पूर्व) लडाकुहरू थिए जसले युद्ध, शान्ति र लैंगिक भूमिकासम्बन्धी परम्परागत मान्यतालाई चुनौती दिइरहेका थिए ।

यही सन्दर्भमा मूलधारका नेपाली मिडियाले नेपालमा लम्बिँदै गएको यस सङ्क्रमणकालमा महिलाको चित्रणमा निर्वाह गरेको भूमिकालाई यस लेखमा विश्लेषण गरिएको छ । महिलाहरूको राजनीतिक नेतृत्वको लागि संस्थागत सहयोगले "ज्ञान उत्पादन र विचार निर्माणको सांस्कृतिक वृत्तमा लैंगिक समानताको पहिचान" लाई सुनिश्चित गर्दै (स्काल्ली सन् २०११ : ४७५) । मिडिया

^३ समानुपातिक प्रणालीले महिलाको २८ प्रतिशत प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गऱ्यो । नेकपा माओवादीका तर्फबाट उल्लेख्य संख्यामा महिला निर्वाचित भएको कारणले महिलाको ३२.७८ प्रतिशत प्रतिनिधित्व सम्भव भयो (विमेन्स ककस र अरु सन् २०११ : ६२) ।

“आजको राजनीतिको प्रधान स्थानको रूपमा” (डालग्रेन सन् २००० : ३१३ एडकक सन् २०१० : १३६, उद्धृत गरिएको) छनौटमा आधारित एजेण्डा तय गर्ने र सार्वजनिक सञ्चि र बहसलाई प्रभावित पार्ने हुन्छन् (हर्मन र चम्स्की सन् १९८८) । एडककका अनुसार मिडिया :

सरकार र शासितबीचको प्रमुख मध्यस्थकर्ता र नागरिकको राजनीतिक संलग्नताका लागि महत्त्वपूर्ण स्थान मात्र नभएर राजनीतिलाई आकार दिने र व्याख्या गर्ने प्रक्रियाको अभिन्न पक्ष पनि हो । मिडियाको प्रमुख भूमिकालाई स्वीकार गर्दा औपचारिक संस्थागत प्रक्रिया र पेशागत राजनीतिज्ञभन्दा त्यसको संकथन र प्रतिनिधिमूलक राजनीतिक आयाम बुझ्न आवश्यक छ : पत्रकारले नागरिक ग्राहकलाई बताउने (वा बताउन नचाहेका) कथाहरू राजनीतिक र सामाजिक यथार्थबारे तिनीहरूले दिने 'सत्य' र विम्बात्मक चित्रहरू, हाम्रो 'साम्रा' नाममा मिडियाले गर्ने दाबीहरू र प्रचारमुखी स्वार्थसमूहसँग पत्रकारले बनाउने सम्बन्धहरू (एडकक सन् २०१० : १३८) ।

मिडियाको विषयवस्तु विश्लेषणले सांस्कृतिक अर्थहरू खोतल्न सहयोग पुग्छ र “संस्कृति राजनीतिक हुन्छ र राजनीति सांस्कृतिक हुन्छ” भन्ने थाहा हुन्छ (वेबर सन् २००५ : १८८) । महिलावादी विश्लेषणले सार्वजनिक वृत्तमा महिलाको भूमिकाबारे मिडियाको पूर्वाग्रहलाई खुलासा गरेको छ (रोड सन् १९९५, इब्रोस्चेभा र रेइचेभा-स्टोवर सन् २००९) जुन मिडियाको 'लैंगिक चित्रण' को परिणाम हो र यसले मिहिन रूपमा सार्वजनिक/निजी वृत्तमा महिलाको भूमिकासम्बन्धी स्टेरियोटाइप्स र विश्वासलाई प्रतिविम्बित गर्छ र बलियो पार्छ (नोरिश सन् १९९७ : ७; स्काल्ली सन् २०११ : ४७७ मा उद्धृत गरिएको) ।

नेपालको सङ्क्रमणकालमा शिविरमा रहेका महिला पूर्व-लडाकुसम्बन्धी पत्रपत्रिका र म्यागेजिनका समाचारमा केन्द्रित रहेर मैले गरेको तर्क के हो भने महिलासम्बन्धी स्टेरियोटाइप्स र आदर्श चित्रणले मिडियाको अन्तर्वस्तुलाई प्रभावित गर्छ । त्यस्तो चित्रणले मातृत्वसम्बन्धी पितृसत्तात्मक धारणालाई निरन्तरता दिएर महिलालाई निजी र घरायसी नारी वृत्तभित्र सीमित गरिदिन्छ । लैंगिक स्टेरियोटाइप्स सानातिना विषयमा पनि निर्देशन दिने प्रवृत्तिका हन्छन् (डिओ र काइट सन् १९९३) । जसले “महिला र पुरुषहरू कस्तो देखिनुपर्छ, कस्तो व्यवहार र अनुभव गर्नुपर्छ, साथै, उनीहरू कसरी प्रस्तुत हुनुपर्छ, काम गर्नुपर्छ र कस्तो अनुभव गर्नुपर्छ” भन्ने जस्ता विषयमा निर्देशन दिन्छन् (पिच सन् १९९८ : ९३) ।

यो अनुसन्धानका क्रममा मूलतः मूलधारका छापा माध्यममा प्रकाशित माओवादी महिला पूर्व-लडाकुसम्बन्धी सामग्री मात्र हेरिएको छ । ती छापाहरूको

बलियो प्रभाव एवं लोकतान्त्रिक छवि रहेका कारण तिनलाई छानिएको हो ।^४ अध्ययन गर्दाको समयमा धेरै वितरण हुने वामपन्थी म्यागेजिन *मूल्यांकन*लाई यो विश्लेषणमा समावेश गरिएको भए पनि माओवादी नजिकका मिडिया भने समाविष्ट छैनन् । त्यस समयमा माओवादी म्यागेजिनको वितरण बढ्दो क्रममा भए पनि सार्वजनिक वृत्तमा तिनको प्रभाव त्यसअनुसारको थिएन । माओवादी, जातीय र क्षेत्रीय अखबार तथा म्यागेजिनको विश्लेषण आवश्यक छ तर ती यो लेखको सीमाभन्दा बाहिर छन् ।^५ यद्यपि तुलनात्मक उद्देश्यका लागि मार्टिन चौतारीमा उपलब्ध द्वन्द्वकालका राष्ट्रिय पत्रिकामा आएका माओवादीसम्बन्धी सामग्रीको अध्ययन भने गरिएको छ ।^६ सङ्क्रमणकालका लागि २०६३ मंसिरदेखि २०७१ चैतसम्मका निम्न पत्रपत्रिका र म्यागेजिनहरूको अध्ययन गरिएको छ — *कान्तिपुर*, *द काठमान्डू पोष्ट*, *द हिमालयन टाइम्स*, *नागरिक*, *हिमाल खबरपत्रिका*, *नेपाल*, *मूल्यांकन* र *समय* । तस्बिर र चित्रको छनोट तथा पुरुष र महिलाको पत्रकारितासम्बन्धी विवरणलगायत तिनका शब्द, कार्य, उपस्थिति, योग्यता र उद्देश्यजस्ता सबै पक्षको विश्लेषण गरिएको छ । यस सम्बन्धमा लोबारज तर्क गर्छन् :

लैंगिक परिचयहरूको निर्माण, आलोचना र सबलीकरण कसरी भएको छ भन्ने बुझ्न हामीले सार्वजनिक संकथनलाई हेर्नुपर्छ जसले लैंगिकताको उपयोग र सीधा सम्बोधन गरेको हुन्छ । युद्ध सेना जस्ता कुनै निश्चित भूमिका कुनै निश्चित लैंगिक समूहलाई उपयुक्त छ वा छैन भन्ने कुरा अन्तर्निहित संकथनमा निर्भर रहन्छ जसबाट लैंगिकताको निर्माण हुन्छ । यस्तो संकथन, जसले सामाजिक भाषा र अभ्यासमार्फत कुनै विजलाई अर्थपूर्ण बनाउँछ भनेर बुझिन्छ, को विश्लेषणले वास्तवमा लैंगिकतासम्बन्धी प्राकृतिक अवधारणा कसरी निर्मित हुन्छन् भन्ने तथ्य उजागर गर्छ (लोबारज सन् २००८ : ३१२) ।

यो लेख मुख्य दुई खण्डमा विभाजित छ । पहिलो खण्डमा द्वन्द्वका समयमा माओवादी महिला लडाकुको प्रमुख मिडिया चित्रणको सिंहावलोकन प्रस्तुत गर्दै

^४ माओवादी महिलामाथि बनेका चलचित्र र वृत्तचित्रहरू यो विश्लेषणमा समावेश छैनन् ।

^५ माओवादी सशस्त्र द्वन्द्व सुरु भएदेखि वि.सं. २०६८ सम्म प्रकाशित माओवादी म्यागेजिनको इतिहास र बजार तथा सम्बन्धित पार्टीसँग तिनको सम्बन्धबारे विश्लेषणका लागि महर्जन र पन्थी (२०७०) हेर्नुहोस् । त्यस्तै, जनजाति म्यागेजिनसम्बन्धी विश्लेषणका लागि वन्त र हुमागाईं (२०७०) हेर्नुहोस् ।

^६ यी लेखहरू मार्टिन चौतारीबाट प्रकाशित माओवादी आन्दोलनबारेका दुई स्रोत पुस्तकहरू (गौतम र अरु २०६४, गौतम र मानन्धर २०६५) तयार पार्ने क्रममा जम्मा पारिएको थियो ।

त्यसको असर केलाइएको छ । शिविरसम्बन्धी राजनीति र खाली गराउने प्रक्रियाको संक्षिप्त रूपरेखा यसमा दिइएको छ । दोस्रो खण्डमा महिला पूर्वलडाकुको मिडिया चित्रण तथा द्वन्द्वकालीन र द्वन्द्वोत्तर मिडिया चित्रण बीचमा देखिएको फरकबारे विश्लेषण गरिएको छ । अन्त्यमा निष्कर्ष प्रस्तुत छ ।

माओवादी महिला लडाकुको चित्रण

माओवादी आन्दोलनमा महिलाहरूको सहभागिताबारे धेरै लेखिसकिएको छ जसमा द्वन्द्वकालमा माओवादीले आफ्नो सेनामा ३० देखि ५० प्रतिशत महिला रहेको भनी गरेको दाबी पनि पर्छ । माओवादी द्वन्द्वको रिपोर्टिङ गर्दा सैनिक पोशाकमा बन्दुक बोकिरहेका महिलाहरूको तस्बिर प्रशस्त छापिएका छन् । यद्यपि धेरैजसो सन्दर्भमा ती तस्बिर समाचारको मुख्य विषयवस्तु चाहिँ थिएनन् ।^१ लडाकु समूहमा महिलाहरूको उल्लेखनीय सहभागिता रहने अन्य आन्दोलनमा जस्तै माओवादी द्वन्द्वको महत्त्वपूर्ण प्रतिनिधि विम्ब पनि सैनिक पोशाकमा बन्दुक बोकेका युवती र महिलाहरू नै हुन्थे (एन्लो सन् १९८८[१९८३]; बर्नल सन् २०००) । ती तस्बिरको आकर्षण र प्रभाव प्रस्ट छ- *कान्तिपुर* र *द काठमाण्डू पोष्ट*ले समायोजन प्रक्रियाको समाचार दिँदा मुख्य विम्बको रूपमा चौरमा बसेको महिला लडाकुको हातले बनाइएको तस्बिर (स्केच) लाई प्रयोग गरेका थिए (हेर्नुहोस् तस्बिर १) ।

आफ्नो चित्रणका लागि माओवादीका निम्ति महिलाको विम्ब महत्त्वपूर्ण थियो र माओवादी जनयुद्धको सफलताका लागि समेत महिलाहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण मानिएको थियो (गौतम र अरू सन् २००९ : २१५) । माओवादी नेता हिसिला यमी (उर्फ कमरेड पार्वती) ले युद्धमा महिलाको सहभागिता आधारभूत र रणनीतिक आवश्यकता थियो भन्ने दाबी गरेकी छन् (यमी २०६०) ।^२ लडाकु दस्तामा युवती र महिलाहरू भएका अन्य द्वन्द्वहरूमा जस्तै (मजुराना र अरू सन् २००२ : १०९) उनीहरूले प्रचारक, सांस्कृतिककर्मी, सेवासुविधा आपूर्तिकर्ता, नर्स, बच्चाको रेखदेख गर्ने सुसारे, आदि विभिन्न भूमिकाहरू निर्वाह गरेका छन् (यमी सन् २००७ : २१) ।

^१ यस सन्दर्भका सामग्रीहरू धेरै भएकाले ती सबै उल्लेख गर्न सम्भव छैन । केही उदाहरणका लागि शर्मा (२०६२), देवकोटा (२०६२), र झवाली (२०६२) हेर्नुहोस् ।

^२ धेरैले उल्लेख गरेफैं महिला मुक्ति परम्परागत मार्क्सवादी सिद्धान्तमा आधारित थियो जसमा महिला माथिको शोषणको अन्त्य समाजवादी राज्यसत्ताको स्थापनापछि मात्र प्राप्त हुने मान्यता राखिन्थ्यो ।

तस्बिर १ : माओवादी महिला लडाकुको स्केच (कान्तिपुर २०६८ जेठ ५, पृ. १) ।

यी विभिन्न भूमिकाहरूमध्ये महिलाको सैन्य भूमिकाको बढी चित्रण भएको छ । माओवादीहरूका लागि लडाकुको विम्ब समग्रतामा समानताको र महिलाको गैरपरम्परागत भूमिकाको स्वीकारोक्ति हो । पितृसत्तालाई भरथेग गर्ने आर्थिक र सामाजिक रूपमा ब्राह्मणवादी सामन्ती सत्तालाई फालेर महिलाहरूको आर्थिक असमानतालाई सम्बोधन गर्न खोजेको छ भन्ने माओवादीको मुख्य दाबीलाई यसले बलियो पारेको छ (यमी सन् २००७ : १४-१६)^१ यसले महिलाबिना क्रान्ति

^१ द्वन्द्वका क्रममा माओवादीभित्र देखाइएको महिलाहरूको समानताको माओवादीहरूले नै आलोचना गरेका थिए । सन् २००२-२००३ मा नेकपा माओवादीको महिला विभागले एउटा सर्वेक्षण गर्‍यो जसमा

सम्भव छैन भन्ने तथ्यलाई देखाउँछ र माओवादी अध्यक्ष पुष्पकमल दाहाल (प्रचण्ड) ले भने जस्तै जनयुद्धलाई पराजित गर्न नसक्ने शक्ति हासिल गर्नमा महिलाहरूको ठूलो र महत्त्वपूर्ण भूमिका छ (यमी सन् २००७ : भूमिका) ।

महिलाहरूको सैनिकीकरण माओवादीको स्पष्ट उद्देश्य थियो । उदाहरणका लागि, वरिष्ठ माओवादी नेता रामबहादुर थापा (बादल) ले "नारीले आफ्नो अस्मिता र अस्तित्वको रक्षार्थ शारीरिक एवं मानसिक दुवै स्तरमा फौजीकरणको प्रक्रियालाई तीव्रता दिनुपर्छ । आफ्नो शरीरका प्रत्येक अंग-प्रत्यंगलाई धारिलो हतियारमा ढाल्नुपर्छ । मसला पिँधे हातहरूलाई बारूद र बम बनाउने औजारमा बदल्नुपर्दछ । डोको बोक्ने काँधहरूमा बन्दुक भिर्नुपर्छ । साथै चिन्तनका प्रत्येक कडीलाई फौजीकरणको प्रक्रियासँग गाँस्नुपर्दछ" (क्षेत्री २०६३) भन्दै महिलाहरूको भूमिकाको उच्च प्रशंसा गरेका छन् । हिसिला यमीका लागि महिला मुक्ति आम सैनिकीकरणबाट प्राप्त गर्नु थियो भन्ने तर्क मानवशास्त्री लकमन्त-टिलोइनले गरेकी छिन् (लकमन्त-टिलोइन सन् २००९) । यमीको शब्दमा, "आज एकातिर बच्चा बोकिरहेका थकित र कुपोषणग्रस्त महिला र अर्कोतिर गाईबस्तु चराइरहेकी महिलाको विम्ब आत्मसम्मानसहित बन्दुक लिएर लडिरहेकी महिलामा रूपान्तरण भएको छ" (यमी सन् २००७ : ११) ।^{१०}

माओवादी महिलाका लागि यो नै परिवर्तनको प्रमुख विम्ब थियो भन्ने प्रस्ट छ । माओवादी र राज्यको सेनाबाट बँच्न पुग्नुले गाउँ छोड्न थालेपछि महिलाले 'पुस्ख' भूमिकामा हलो जोत्ने लगायतका काम गर्न सुरु गरे । द्वन्द्वले महिलाको जीवनमा पारेको यस्ता प्रभावमाथि व्यापक रिपोर्टिङ हुनुअघि (खनाल २०६०, गौतम र अरू सन् २००१ : २६) माओवादी महिलाको ध्यान उनीहरूको बन्दुक र हतियारमा थियो । उदाहरणका लागि, खुमा सुवेदीले माओवादी महिला र युद्धमा उनीहरूको संलग्नतासम्बन्धी समाचारलाई 'महिला जोत्नमात्र होइन, बन्दुक चलाउन पनि सक्छन्' भन्ने शीर्षक दिइन् (सुवेदी २०५४) । माओवादी

सहभागी हुने ७४.५६ प्रतिशत माओवादी महिलाले लैंगिक विभेद 'सामान्य रूपमा विद्यमान रहेको' खुलासा गरे । जनसेनाभित्र विभेद छ भन्ने २५.२६ प्रतिशत थिए भने पार्टीभित्र विभेद छ भन्ने २३.६९ प्रतिशत थिए (यमी सन् २००७ : ७९) । सन् २००० मा माओवादीको महिला विभागकी रूकुम जिल्ला अध्यक्ष कमला रोकाले भनिन्, "जनयुद्धले हामी महिलाहरूलाई प्रोत्साहित गरेको छ, यसले हामीलाई विश्वास दिएको छ, हामीलाई समान रूपमा व्यवहार गरिएको छ । तर, हाम्रो आन्दोलनमा कहिलेकाहीँ पुस्खहरूको दबदबा देखिने गर्छ" (शर्मा सन् २००१ : ६) ।

^{१०} सम्पूर्ण नेपाली महिलाको अशक्त विम्ब र सबै नेपाली महिलाको समान अवस्थासम्बन्धी माओवादी धारणाको आलोचना गरिएको छ (हेर्नुहोस्, पेटिग्रियु र स्नाइडरमेन सन् २००४) ।

प्रशिक्षणबिना नै ग्रामीण युवती र महिलाहरूमा महिलाको सैन्य स्वरूपप्रतिको आकर्षण रहेको देखिन्छ । सुरुआतका दिनहरू स्मरण गर्दै माओवादी महिलाहरूले आफ्नो गाउँ हुँदै जाने महिला माओवादीका बन्दुक र पोशाकप्रति आकर्षित भएको बताएका छन् (राई २०७० : ३९) । द्वन्द्वको समयमा अन्तर्वार्ता गरिएकी एकजना महिला माओवादीले बन्दुक लिएर आफ्नो ज्याकेटमा राख्दा आफू "देशको जिम्मेवार व्यक्ति भएको महसुस हुन्छ । त्यो बेला मलाई गौरव अनुभव हुन्छ" (गौतम २०५८ : ६३) भनेकी थिइन् ।^{११} यसबाट बन्दुकले प्रदान गरेको आत्मसम्मान र सामान्य 'नेपाली महिला' बाट देशका लागि स्वाभिमानी माओवादी लडाकुमा भएको रूपान्तरण प्रस्ट देखिन्थ्यो ।^{१२}

मूलधारका मिडियाले माओवादीले आधार इलाकामा पत्रकारलाई आमन्त्रण गरेपछि गरेका रिपोर्टिङलगायत द्वन्द्वको समयमा माओवादी महिलाबारे गरेको कभरेजमा सैनिक विम्बहरूलाई नै महत्त्वपूर्ण रूपमा लिएको देखिन्छ । अपेक्षित रूपमा नै त्यसको जोड विम्बहरूको नयाँपनमा थियो । उदाहरणका लागि, २०५८ मा प्रकाशित जनयुद्धमा महिला र बालबालिकासम्बन्धी शोभा गौतमको पुस्तकको पहिलो आलेख यसरी प्रश्नहरूको शृंखलाबाट सुरु हुन्छ :

टाउकामा फेटा, जीउमा लुङ्गी र सर्त तथा कपडाका हरिया जुता लगाएर अगाडि आउने महिला देख्दा के तपाईंको ध्यान उनीतिर खिचिन्छ ? अनि तिनै महिला हातमा राइफल र पिट्यूमा ६० किलो जति वजनको भोला बोकेर आए भने के तपाईंका आँखा उनीतिर तानिदैनन् त ! अफ उनी सेनाको पोशाकमा सामुन्ने आएमा तपाईं त्योबेला कस्तो अनुभूति गर्नुहुन्छ (गौतम २०५८ : १) ।

माओवादी महिलालाई देखेका वा भेटेका बयानमा एकै तरिकाले उनीहरूले बोकेको बन्दुकलाई नै महत्त्व दिइएको छ । एकजना रिपोर्टरले माओवादी सेनामा महिलासम्बन्धी आलेखको सुरुआत काँधमा बन्दुक, कम्मरमा ग्रिनेड र पिट्यूमा गह्रौँ भोला बोकेर जङ्गलमा हिँडिरहेका महिलाहरूसँगको जम्काभेटको वर्णनबाट गरेका छन् । अर्को एउटा लेखको शीर्षक 'कम छैनन् महिला' र उपशीर्षक 'काँधमा एसएलआर, कम्मरमा म्यागजिन र ग्रिनेड बोकेर हिँड्छन् महिलाहरू' रहेको छ (निरौला २०६१ : १६) । लेखको पहिलो वाक्यमा शरीरमा चौधभन्दा

^{११} कोल्टरले त्यसै गरी उल्लेख गरेका छन् कि सियरालियोनमा महिला लडाकुले व्यक्तिगत रूपमा बन्दुक प्राप्त गरेपछि सशक्तीकरणको अनुभव गरेका थिए (कोल्टर सन् २००८ : ६०) ।

^{१२} महिला लडाकुलाई सैनिकीकरण गरिएको यही विम्बलाई नारीवादी पत्रकार मन्जु थापाले नेपालमा आम महिलाको "परम्परागत छविलाई नयाँ पहिचान दिएको" बताएकी छिन् (थापा २०६३ : २१) ।

बढी गोली लागेकी र सुरक्षा फौजले मरी भनेर छाडिएकी तर सहयोग प्राप्त गर्न सफल भएर पछि उपचारको लागि लर्गिँदै गरिएकी महिला लडाकुको वर्णन छ (निरौला २०६१ : १६) । यसमा बहादुर, साहसी र बलिया नेपाली महिलालाई देखाइएको छ, जो माओवादी महिलाको लेखाइमा प्रस्तुत गरिएका बहादुर, निःस्वार्थी र शहिद हुन तयार (सुरक्षा २०५८) महिलाका विम्बको समानान्तर छन्^{१३} यिनीहरू स्वतन्त्र महिलाहरू हुन् जो शत्रु पुरुषहरू विरुद्ध पुरुषहरूसँगै लडिरहेका छन् ।

चित्रण र द्विविधा

लड्न तयार माओवादी महिलाको चित्रणसँगै मूलधारका नेपाली मिडियाले महिलाहरू आफ्नो लोग्ने, दाजुभाइ वा प्रियजनको हत्याको बदला लिन पनि माओवादी पार्टीमा प्रवेश गरेको भन्ने किसिमका समाचार प्रकाशित गरेका छन् (शर्मा २०५७; निरौला २०६१) । माओवादी महिला लडाकुको केही सकारात्मक चित्रण गर्ने प्रयास भएको छ तर उनीहरू जंगलमा लामबद्ध हिँडिरहेका मात्र होइनन्, युद्धमा सहभागी भएका हुन् र हत्या पनि गरेका हुन् भन्ने प्रस्ट छ । उदाहरणका लागि, सन् २००४ मा माओवादीद्वारा बेनी आक्रमण हुँदा त्यहाँका प्रत्यक्षदर्शीले उक्त आक्रमणमा ठूलो संख्यामा (करिब ३० प्रतिशत) माओवादी महिला सहभागी भएको बताएका छन् (ओगुरा सन् २००४ : ११९) । यो एउटा त्यस्तो आक्रमण थियो जसलाई माओवादी महिला स्वयम्ले आफूहरू पुरुष समान भएको र शत्रु सेनाविरुद्ध लड्ने क्षमता भएको कुराको पुष्टि गर्ने घटनाका रूपमा लिएका छन् (पौडेल २०६१) । यी माओवादी महिला हत्यारा थिए भन्ने यथार्थलाई चाहिँ नेपाली मिडियाले नजरअन्दाज गरेका छन् । यो कुरा सियरालियोन, लाइबेरिया, पेरु र श्रीलंकाका महिला लडाकुको चित्रणभन्दा विपरीत थियो जहाँ उनीहरूलाई आम मानिसले "दानवीय, जंगली र पुरुष विद्रोहीभन्दा पनि निर्दयी" का रूपमा बुझेका थिए (कोल्टर सन् २००८ : ५७-५८) । यी देशको तुलनामा माओवादीद्वारा गरिएको हत्या थोरै थियो तर तिनले मानवअधिकार उल्लंघन गरेको विषयमा व्यापक रिपोर्टिङ भएकै थियो । माओवादी महिला लडाकुहरू हत्या हिसामा संलग्न थिए भन्ने बुझ्न गाह्रो पनि छैन । लेखमा कुनै प्रस्ट उदाहरण नभए पनि गौतम र अरूले चाहिँ लेखेका छन्, "स्थानीय सामन्तका विरुद्ध सबैभन्दा हिंसात्मक कारबाही सम्पूर्ण रूपमा महिला गुरिल्ला मात्र रहेका

^{१३} माओवादी शहिदहरूबारे विश्लेषणका लागि लकमन्त-टिलोइन (सन् २००६) हेर्नुहोस् ।

स्ववायड (डफ्फा) ले गरेका थिए जो खुकुरी र बन्दुकले सज्जित थिए” (गौतम र अरू सन् २००१ : २३२) । यो विषयमा मूलधारका मिडियाले भने स्पष्ट मौनता साँधेका छन् ।^{१४}

यो मौनता सैनिक क्षेत्रमा महिलाको संलग्नता सहयोगी तर शान्तिपूर्ण र अहिंसात्मक भूमिकामा सीमित हुन्छ भन्ने मान्यताको निरन्तरता हो भन्ने प्रस्ट छ ।^{१५} यहाँ महिलाको हिंसामा संलग्नताको कारणलाई उनीहरूको मातृ भूमिकासँग जोडिएको छ र तिनको संलग्नतालाई लोग्ने वा परिवारको बचाउ गर्ने भूमिकाको रूपमा लिइएको छ । यस अर्थमा यो उनीहरूको 'प्राकृतिक' नारीत्व र उनीहरूको प्राकृत जीवनदायी परिचयको सीमाभित्र पर्छ (अहल सन् २०१२ : २९२) । त्यसैले परिवारका सदस्यको हत्याविरुद्ध 'बदला' लिने उद्देश्यले माओवादी प्रवेश गरेको चित्रणलाई पनि समस्यारहित भूमिकाका रूपमा पढ्न र प्रस्तुत गर्न सकिन्छ । तर महिलाद्वारा गरिने हत्या र अपाङ्गता तुल्याउने जस्तो हिंस्रक गतिविधिको रिपोर्टिङ गर्दा रिपोर्टरहरू – प्रायः माथिल्लो जातका पुरुष – ले महिलालाई हत्यारा नदेखाउने अघोषित नीति लिएजस्तो देखिन्छ । यस्ता मिडिया चित्रणमा नेपाली महिलालाई हत्यासँग जोडिएको दानवीय कार्य नभई पौखीय साहसका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसले यी महिलाहरूको जीवन-दायक र जीवन-भक्षक परिचय बीचको द्वन्द्वको सम्भावनालाई न्यूनीकरण गरेको, र लैंगिकता, एजेन्सी र राजनीतिक हिंसा जस्ता परम्परागत मान्यतालाई यथास्थितिमा छोडेको छ ।^{१६}

नेपाली महिलालाई हत्याराका रूपमा चित्रण गर्ने विषयमा मौन बस्नुले पनि उच्च जातका पुरुष पत्रकारको महिलाको युद्ध भूमिकाप्रतिको गहिरो सामाजिक द्विविधा (एम्बिभ्यालेन्स) लाई प्रतिविम्बित गर्दछ, जबकि महिला लडाकुको सार्वजनिक, सैनिक परिचय तथा नेपालमा क्रान्ति र परिवर्तनको प्रस्ट उद्देश्यलाई रिपोर्टिङमा समावेश गरिएको छ । तर द्वन्द्वमा उनीहरूको वास्तविक भूमिका र

^{१४} अपवादस्वरूप नेपाली महिला लडाकुले हत्या गरे भनी नेपाली महिला पत्रकारले लेखेको सन्दर्भका लागि भट्टराई (सन् २०१२) हेर्नुहोस् । माओवादी महिला आफैँले त्यस्ता घटनाहरू बताउँदैनन् भन्ने बुझ्न सकिन्छ । कोल्टरले सियरालियोनमा केही महिला लडाकुले आफूले गरेको हत्याका सबै विवरणबारे बताएको उल्लेख गरेका छन् (कोल्टर सन् २००८ : ६०) ।

^{१५} यसबारे प्रशस्त सामग्री उपलब्ध छन् । उदाहरणका लागि एन्लो (सन् १९९० र सन् १९९३) तथा जाल्वेस्की र पारपर्ट (सन् १९९८) हेर्नुहोस् ।

^{१६} अहल (सन् २०१२) तर्क गर्छन् कि राजनीतिक हिंसामा महिला एजेन्सीको सक्रियता अन्ततः मातृत्वबाट नै सञ्चारित र सम्भ्रौता हुन्छ ।

उनीहरुको बुभाइ, प्रतिबद्धता र नैतिकतालाई घुमाउरो रूपमा प्रश्न गरिएको छ ।

ध्यान दिनुपर्ने कुरा के छ भने शोभा गौतम ती थोरै नेपाली महिला पत्रकारमध्येमा पर्छिन् जो माओवादी महिलाको भूमिका विश्लेषण गर्न द्वन्द्वको समयमा समेत माओवादीको प्रभाव क्षेत्रमा पुगेकी थिइन्।^{१७} द्वन्द्वको समयमा र द्वन्द्वपछि लडाकुमा केन्द्रित धेरैजसो लेखहरू उच्च जातका पुरुषहरूले लेखेका छन् र त्यसमा पुरुष-दृष्टि प्रशस्त देखिन्छ।^{१८} द्वन्द्वमा महिलाहरुको उपस्थितिसम्बन्धी सस्तो सनसनी पैदा गर्ने काम भएको छ । पुरुष रिपोर्टरहरूले महिला लडाकुबारे रिपोर्टिङ गर्दा 'राम्री' वा 'सुन्दरी' जस्ता विशेषण धेरै प्रयोग गरेका छन् । पाठक (२०५७) लेख्छन्, "यतिकैमा १६/१७ वर्षकी एक सुन्दरी हामी भएताउँ आइन् र सबैसँग दह्रो हात मिलाइन्" (पाठक २०५७) । एउटा लेखको शीर्षक 'बन्दुक बोक्ने सुन्दरीहरू अर्थात् अस्मिता र अस्मिताहरू' थियो र त्यस लेखभित्र "मैले एउटी महिला छापामारलाई परबाट हेरेँ ती असाध्यै राम्री थिइन्" र "सेनाको कम्ब्याट ड्रेसमा सजिएकी एक सुन्दरी" जस्ता वाक्यहरू थिए (लुईटेल २०५७) । अर्को पुरुष पत्रकारले लेखेका छन्, "मैले तिनलाई हेरेँ । करिब १७-१८ वर्षका जवान सुन्दरीहरू हेर्दै गह्रौँ स्वदेशी बन्दुक र स्थानीय रूपमा बनाइएका ग्रिनेड घाँटीमा भुन्ड्याइरहेका थिए । ती निडर देखिन्थे, तिनको दृढ हेराइ आफ्नै सुन्दरतासँग मेल खाइरहेको थिएन" (मिश्र सन् २००१) ।

महिला लडाकुहरुको मिडिया चित्रणमा भएको लैंगिकीकरण र नारीत्वकरण लेखहरूसँग छापिने फोटो र चित्रहरुमा पनि देख्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि 'पुरुषले रचेको युद्धमैदानमा महिला' शीर्षकको महिलावादी पत्रकार अन्जु क्षेत्रीले लेखेको लेख (क्षेत्री २०६३) सँगै पत्रिकाका सम्पादक मण्डल र डिजाइन टोली (सम्भवतः उच्च जातको पुरुष) ले एउटा पुरुषले महिलालाई कसरी राइफल पढकाउने भन्ने सिकाइरहेको जस्तो तस्बिर राखेको छ । त्यो पुरुषको शरीर महिलाको पछिल्लो भागमा छोडिएको, उसको पाखुरा उनको काँध वरिपरि र उसको टाउको उनको टाउकोसँगै रहेको देखिन्छ । महिलाको ध्यान लक्ष्यतिर देखिन्छ भने पुरुषको अनुहारमा हल्का मुस्कान छ । दुई जनालाई कालो रंगले

^{१७} विदेशी महिला पत्रकारहरू लि ओनेष्टो र कियोको ओगुरा सुझातको माओवादी द्वन्द्व रिपोर्टिङमा मुख्य व्यक्ति थिए ।

^{१८} काठमाडौँ उपत्यकामा गरिएको एक अध्ययनअनुसार समग्र मिडियामा महिलाको उपस्थिति २४ प्रतिशत र छापा माध्यममा ३२ प्रतिशत छ (पण्डित र अरु २०६८) । द्वन्द्वको समयमा छापा माध्यममा महिलाको संख्या कम हुन सक्छ ।

बनाइएको तेजमण्डलको प्रेमभिन्न राखेर गोलाकारभिन्न मुखामुख हुने गरी उडिरहेका दुइटा सेतो चरा देखाइएको छ । जसरी लडाकुको लैंगिकीकरण स्पष्ट छ, त्यसरी नै 'जोडी' र 'प्रेम चरा' को विम्ब पनि स्पष्ट छ । चित्रमा जस्तै समग्र रिपोर्टिङहरूमा एउटै किसिमको सैनिक पोशाकमा पनि महिलालाई पुरुष भनेर भुक्तिकएको देखिएन । महिलाहरू पुरुषजस्ता देखिएको अथवा पुरुषको जस्तो हाउभाउले हिँड्ने भनी इरिट्रियाका महिला लडाकुका लागि गरिएको रिपोर्टिङमा पनि देखिएको थिएन (बर्नल सन् २००० : ६४) ।^{१९} हिसिला यमीका अनुसार युद्धले महिलाहरूको सोचाइमा मात्र परिवर्तन ल्याएन उनीहरूको बाहिरी रूप पनि बदलियो । उनीहरू सामन्ती बुद्धेदार पहिरनको सट्टामा पुरुष वा महिला भनी नचिनिने कामकाजी पोशाकमा देखिए (लकमन्त-टिलोइन सन् २००९ : ३४२ मा उद्धृत) । तर, मूलधारका पुरुष पत्रकारहरूले भने महिला माओवादी लडाकुका शरीरलाई लैंगिकीकरण गरिरहे ।

'सुन्दरी' वा 'राम्री' जस्ता शब्दको प्रयोगद्वारा निरन्तर महिला लडाकुहरूको नारीत्वको दाबी गर्नुले महिलाहरूको नवीनताको मात्र संकेत गर्दैन । यसले उनीहरूको सैनिक पेशा र त्यसमा रहेको हिसाबाट ध्यान बाहिर लैजान्छ । यी महिलाहरूले पुरुषत्वको प्रतिनिधित्व गरेर सामाजिक मान्यतालाई चुनौती दिँदैनन् । बरु तिनीहरू कम्ब्याट क्युटीज अर्थात् 'सैनिक पुतली' को रूपमा चित्रित हुन्छन् । उनीहरूको लैंगिकीकरण गरिएको महिला शरीरले बरु तुलना विम्बको काम गर्छ जसले सँगसँगै सैनिक क्षेत्रलाई पुनः पुरुष क्षेत्रको रूपमा स्थापित गर्दछ (वर्गर र नामेन सन् २०११) ।

पछिल्लो चित्रणलाई महिला लडाकुको उपस्थितिलाई प्रश्न गर्ने किसिमका चित्रणले थप बल दिएका छन् । उदाहरणका लागि, माथि उल्लेख गरिएको "तिनको वृद्ध हेराइ आफ्नै सुन्दरतासँग मेल खाइरहेको थिएन" भन्ने वाक्यमा 'वृद्धता' भन्ने शब्द सतही र नाटकीय जस्तो देखिन्छ । पुरुषहरूका लागि गम्भीरता र सुन्दरता जस्ता गुणहरू बुझिने कुनै तुलनात्मक वाक्यहरू छैनन् । महिला लडाकुहरूलाई गम्भीर रूपमा नलिइएको भन्ने कुरा माओवादीमा थारु महिला र पुरुषको समान सहभागितासम्बन्धी 'बोल्न डराउने महिलाहरू हतियारसँग खेल्छन्' (बुढाएर र चौधरी २०६०) शीर्षकको लेखमा प्रस्ट देखिन्छ । शीर्षकमा रहेको 'खेल्छन्' भन्ने शब्द जुन मुख्य लेखमा पनि दोहोरिएको छ, त्यसले उनीहरूलाई महिला पनि नभई युद्धमा 'खेलिरहेका' केटाकेटीको रूपमा चित्रण

^{१९} यद्यपि यो द्वन्द्वोत्तर सार्वजनिक वृत्तमा यस्ता महिला पूर्व लडाकुहरू दृश्यमा थिए, उदाहरणको लागि बस र टेम्पो चालकका सहयोगीको रूपमा ।

गर्दछ । उनीहरूको बन्दुक चलाउने क्षमतामा प्रश्न गर्दै त्यसले महिलालाई लडाकुको भूमिकामा गम्भीर रूपमा लिन अनिच्छुक रहेको देखाउँछ । उनीहरू आखिरमा तिनै महिला हुन् जो बोल्न पनि डराउँछन् । तिनीहरू थारू महिला – आदिवासी महिला – हुन् भन्ने कुराले तिनीहरूलाई शिशुकरण गर्न सहयोग गरेको छ । समग्रमा यी माओवादी महिलाहरूले संरचनात्मक 'अन्य' को भूमिका निर्वाह गरेका छन् जसको आधारमा 'वास्तविक पुरुष' र युद्धलाई परिभाषित गरिएको छ (पिटरसन सन् १९९२, सिल्भेस्टर सन् १९९४) ।

युद्धमा महिलासँग जोडिएको 'खेल' भन्ने शब्दावली अन्य लेखहरूमा पनि देख्न सकिन्छ । उदाहरणका लागि 'कम छैनन् महिला : काँधमा एसएलआर, कम्मरमा म्यागजिन र ग्रिनेड बोकेर हिँड्छन् महिलाहरू' भन्ने लेखमा योद्धा विम्बबाट सुरु भए पनि मुख्य पाटको अधिकांश भागमा महिलाहरू कसरी प्रेम र मनोरञ्जनका लागि माओवादीमा प्रवेश गरे भन्ने उल्लेख छ (पौडेल २०६१ : १३) । यो प्रेम नाकोसले तर्क गरेजस्तो मिडियाले महिला आतंककारीहरूका बारेमा समाचार तयार गर्न प्रयोग गर्ने छ ओटा परम्परागत फ्रेमभिन्न पर्छ, जसलाई उनले 'थकित र वास्तविकताबाट अलग फ्रेम' भनेकी छन् (नाकोस सन् २००५ : ४४५) । यहाँ महिला आतंक^{२०} वा युद्धमा आउनुमा दिक्दारीबाट मुक्त हुनलाई हो भन्ने कारणलाई जोड दिइएको छ । यस्तो फ्रेमिडले महिलाहरूको रोजाइलाई महत्त्वहीन बनाउँछ,^{२१} उनीहरूको क्षमतालाई कम आँकलन गर्छ र युद्धको पुरुषवादी सार्वजनिक वृत्तमा उनीहरूको सान्दर्भिकतालाई प्रश्न गर्छ । वास्तवमा उनीहरूको 'मनोरञ्जन' को उद्देश्यले उनीहरू सैनिक क्षेत्रमा विकर्षण तत्त्वका रूपमा रहन्छन् । त्यस्तो किसिमको फ्रेमिडले महिलाको सार्वजनिक वृत्तलाई अस्थायी प्रकृतिको हो भनी देखाउन सहयोग गर्छ । उदाहरणको लागि एकजना पत्रकारले यी महिलाहरूको निःस्वार्थ सेवालाई जोड दिएर लेखेका छन्, "जागिरे लोम्ने, सम्पन्नशाली घर, कम्मरमा साँचोको भुप्पाको सपनालाई त्यागेर काँधमा बन्दुक र कम्मरमा ग्रिनेड बोकेर लड्न तयार महिलाहरूलाई आफ्नै स्वार्थका लागि लागेको ठान्नु कदाचित उचित होइन" (लुईटेल २०५७) । तर यसको पछाडिको आशय चाहिँ आफ्नो घरेलु 'सपना' प्राप्त गर्न सके महिलाहरू खुशीसाथ फेरि यो क्षेत्र छोड्छन् भन्ने नै हो ।

^{२०} यहाँ कुनै पनि अर्थमा माओवादीलाई आतंककारीसँग तुलना गर्न खोजिएको होइन ।

^{२१} गयर (सन् २०१३) ले आफ्नो लेख 'प्रेम-विवाह-यौन' मा मातृत्व र युद्धको विश्लेषण गर्दा माओवादी महिला लडाकुको एजेन्सीलाई दबाएको प्रस्ट देखिन्छ ।

'खेलौंची' र 'सार्वजनिक वृत्तमा उनीहरूको अस्थायी प्रकृतिको सहभागिता' को फ्रेमिङ्गसँग जोडिएको बृहत्तर विषय महिलाहरूको खतरनाक यौनिकता हो जुन अहिले निजी वृत्तबाट सार्वजनिक वृत्तमा सरेको छ । महिलाका शरीर र अनुहारसम्बन्धी माथि उल्लेख भएका विषयबाहेक द्वन्द्वका समयमा मिडियाले 'यौन छाडापन' का बारेमा विभिन्न कथा उजागर गरेका छन् जुन गौतम र अरू (सन् २००१ : २३५) का अनुसार सरकारको माओवादी छवि धमिल्याउने 'माओवादी विरोधी अभियानभित्रको प्रपोगाण्डा' थियो । सो दृष्टिकोणले माओवादी विचारसँग नजिक देखिएको तर यसले ठूलो संख्यामा युवा महिलाहरू पुरुषको मानिएको सार्वजनिक वृत्तमा भएको प्रवेशको अन्तर्निहित कारणलाई कम आकलन गरेको छ । माओवादी पार्टीभित्र विधवा र विधुरहरूको विवाह र पुनर्विवाहमा उदारता हिन्दू पितृसत्तात्मक समाजका उच्च जातका पुरुष लेखकहरूलाई बिभाउने एउटा विषय हो ।^{२२} त्यसैले महिलाको मनोरञ्जन र रोमान्सका साथै यौनको विषयसम्बन्धी एक लेखमा लेखकले "माओवादी पार्टी र सेनामा हुने आन्तरिक कारबाही र विद्रोह यौनसम्बन्धी चरित्रसँग जोडिएको" उल्लेख गरेका छन् (पौडेल २०६१ : १३) र त्यहीँ उनले नेपालको इतिहासमा सबैभन्दा ठूलो महिला जागरण भएको छ भनेर पनि लेखेका छन् । यौन र सशक्तीकरण खतरनाक र अन्तरसम्बन्धित जस्तो देखिएको छ । अर्को एउटा साप्ताहिक लेख्छ कि धेरैजसो महिलाहरू पार्टी निर्देशन विपरीत जाँदैनन् र, अनुसन्धानको कारबाही 'चरित्र' सँग सम्बन्धित विषय र 'चरित्रहीन' भएको कारणले हुन्छ (निरौला २०६१ : १७) । पुरुषहरूको बारेमा कहिलेकाहीँ चर्चा गरिए पनि मुख्य रूपमा महिलाको 'खुला' र 'यौन स्वच्छन्द' व्यवहारलाई जोड दिइएको हुन्छ ।

नेपालमा महिला माओवादी लडाकुले व्यहोर्नु परेको नकारात्मक छविको पनि अभिलेखीकरण भएको छ ।^{२३} युद्धको समयमा बिदामा रहने माओवादी पुरुषलाई घरमा स्वागत गरिन्थ्यो, तर माओवादी महिलाले बहिष्कार बेहोर्नु पर्थ्यो ।

^{२२} द्वन्द्वको समयमा भएका विवाहहरूलाई राज्यले कानूनी मान्यता नदिएका कारण श्रीमान्हरूद्वारा परित्याग गरिएका महिलाहरूको नाजुक अवस्थालगायत द्वन्द्वपश्चात् द्वन्द्व कालका विवाह सम्बन्धमा देखिएका समस्याका लागि रायमाफ्री (सन् २०११) हेर्नुहोस् ।

^{२३} कोलम्बिया र इरिट्रिया जस्ता देशमा देखिएभन्दा विपरीत माओवादी महिलाहरूलाई पुरुष सहकर्मीबाट नकारात्मक रूपमा चित्रण गरेको देखिएन । कोलम्बियामा पूर्व पुरुष लडाकुहरू पूर्व महिला लडाकुहरूलाई वेश्याको रूपमा हेर्दथे र विवाहका लागि अयोग्य ठान्थे (थेइडोन सन् २००९ : २९) । इरिट्रियाका पूर्व पुरुष लडाकु भने पूर्व महिला लडाकुले युद्धमा हत्या गरेकी र आफूभन्दा बढी बलवान् र पुरुषार्थ भएकोले उसलाई नियन्त्रण गर्न कठिन हुने हुँदा विवाहका लागि अनुपयुक्त ठान्थे (बर्नल सन् २००० : ६५) ।

त्यसकारण उनीहरूले आफ्नो समुदाय भित्रको सम्पर्कलाई सीमित पारेका थिए (श्रेष्ठ-शिपर सन् २००८-०९ : ११८) । सेफरवर्ल्डले सङ्क्रमणकालको समय (सन् २०१०) मा शिविरभित्र रहेका महिला लडाकुलाई अन्तर्वार्ता गर्दा करिब ८० प्रतिशतले "महिला माओवादी सैन्य लडाकुप्रति समुदायमा रहेको नकारात्मक धारणाका कारण" आफूहरूलाई परिवार र समुदायले अस्वीकार गर्न सक्ने भय व्यक्त गरेका थिए । एक पूर्व महिला लडाकुले बताइन्, "अरुहरू भन्छन्— उनीहरूका छोरीहरू हेर, ती माओवादी बनेर जंगलमा अपरिचित केटाहरूसँग डुल्दै हिँडे" (सेफरवर्ल्ड सन् २०१० : ३२) । यहाँ जंगल अनियन्त्रित सार्वजनिक वृत्त हो जसले सदैव खतरामूलक हुनसक्ने महिला यौनिकतालाई खुला गरिदिन्छ (वेनेट सन् १९८३) ।

मूलधारका मिडियाले महिला लडाकुतर्फ ध्यान आकर्षित गर्दागर्दै पनि महिला लडाकुहरूको यौनिकीकरण, उनीहरूको राजनीतिक प्रतिबद्धतामाथि प्रश्न र नैतिकताका विषयलाई बढी उचाले । यस्तो चित्रणले यी महिला लडाकुहरूको नारीत्वलाई भन्नु उजागर गर्छ, सैनिक वृत्तमा तिनको असान्दर्भिकता देखाउँछ र सामाजिक मान्यता तथा राष्ट्रिय संरचनामा महिला लडाकुहरूले पार्ने चुनौतीको स्मरण गराउँछ ।

यसपछिको खण्डमा समायोजन प्रक्रियाको समय-रेखाको संक्षिप्त विवरण दिइनेछ र त्यसपछि उक्त समयमा जनमुक्ति सेनाको महिला पूर्व लडाकुहरूको मिडिया चित्रणको चर्चा गरिनेछ ।

समायोजन समय-रेखा

२०६३ मंसिरमा विस्तृत शान्ति सम्झौतामा हस्ताक्षर गरेपछि माओवादी लडाकुलाई सात ओटा मुख्य शिविर र २१ ओटा सहायक शिविरमा पठाइयो । सुरुआतमा नेपालका लागि संयुक्त राष्ट्रसंघीय मिसन (अनमिन) ले २०६४ वैशाखमा १९,६०२ लडाकुहरूको नाम दर्ता गर्‍यो जसमा महिलाहरूको संख्या १९ प्रतिशत थियो ।^{२४} त्यसपछि अनमिनले भर्ना गरिएको समयमा नाबालक प्रमाणित भएका र २०६३ जेठ १२ को पहिलो युद्धविरामपछि भर्ती भएका गरी ४,००८ जनालाई अयोग्य ठहर गर्‍यो । राष्ट्रियस्तरमा शक्ति बाँडफाँडसम्बन्धी विवादका कारण समायोजनसम्बन्धी सहमति २०६८ कात्तिक १५ मा मात्र हुन सक्यो । पूर्व जनमुक्ति सेनालाई तीन

^{२४} <http://www.un.org.np/unmin-archive/?d=activities&p=arms> मा उपलब्ध, २०७० चैतमा हेरिएको ।

ओटा विकल्पहरू दिइयो— समायोजन, स्वेच्छिक अवकाश र पुनर्स्थापना । स्वेच्छिक अवकाश र समायोजन प्रक्रियामा भएको लामो ढिलाइपछि अवकाशमा जान चाहनेले २०६८ फागुनदेखि क्याम्प छोड्ने (द हिमालयन टाइम्स सन् २०१२ए), क्याम्प र हतियार २०६८ चैत ३० भित्र नेपाली सेनाको नियन्त्रणमा आउने (आचार्य र पाण्डे सन् २०१२) र नेपाली सेनाले आफ्नो प्रचलित मापदण्ड अनुसार समायोजनका लागि उमेदवारको छनोट गर्ने (दाहाल सन् २०१२ : १) सहमति भयो । २०६८ चैत २८ मा नेपाली सेनाले पूर्व जनमुक्ति सेना र शिविरको सुरक्षा प्रबन्धको जिम्मा लियो (पाण्डे सन् २०१२) ।

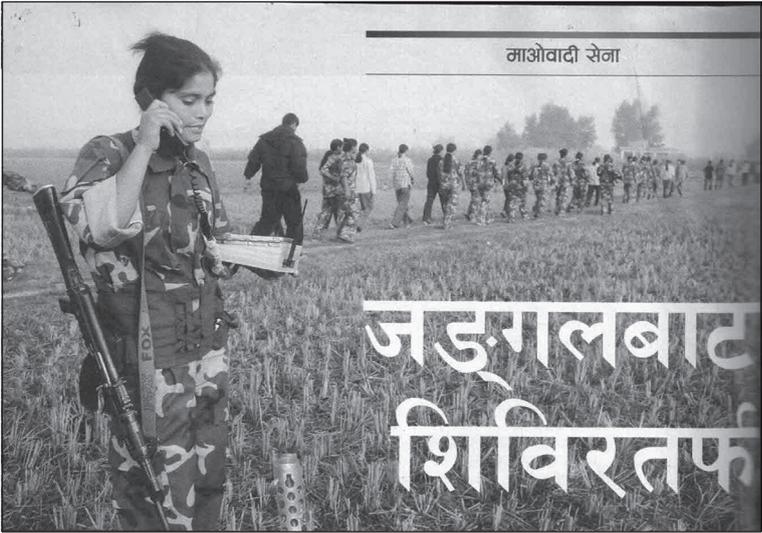
महत्त्वपूर्ण तथ्य के छ भने माओवादी पार्टी नेतृत्व नेपाली सेनालाई हस्तान्तरण गर्ने प्रक्रिया सक्न हतारिएको थियो, किनभने आवासीय पूर्व लडाकुहरू विद्रोहको सँघारमा थिए । शिविर र लडाकुलाई दिइने रकमसँग सम्बन्धित भ्रष्टाचार र माओवादी पार्टीभित्रको विभाजनले विद्रोहको खतरा बढेको थियो । अनिश्चितता, तह र शैक्षिक योग्यतासम्बन्धी नसुल्भिएका मुद्दा र गिर्दो मनोबल अनि माओवादी नेतृत्वप्रति खस्किँदो विश्वासबाट गुञ्जिदै आएको लामो समायोजन प्रक्रियापछि हतारमा आएर २०६८ चैत २८ मा शिविर र हतियार नेपाली सेनालाई हस्तान्तरण गरिएबाट स्वेच्छिक अवकाश लिनेको संख्या हवातै चुलियो ।^{२५}

समायोजनअघि ६ महिनाका लागि तय गरिएको सङ्क्रमणकाल सेनालाई नेतृत्व हस्तान्तरण गर्ने अवस्थामा पुग्न लगभग ५ वर्ष लाग्यो । २०६५ कात्तिकमा बनेको पूर्व माओवादी लडाकुहरूको रेखदेख, समायोजन र पुनर्स्थापनासम्बन्धी विशेष समिति औपचारिक रूपमा २०६९ चैत ३० मा विघटन भयो (दाहाल सन् २०१३ : १) । कूल संख्यामध्ये १५,६२४ ले स्वेच्छिक अवकाश र ६ जनाले पुनर्स्थापना रोजे भने १,४२२ जना समायोजनका लागि छानिए । नेपाली सेनामा छानिएकामध्ये ७३१ प्रतिशत अर्थात् १०४ जना महिला छन् (नेपाल इन्स्टिच्युट फर पोलिसी स्टडिज सन् २०१३ : १०) । पुनःवर्गीकरणका लागि आएकोमध्ये ९७ प्रतिशत महिलाहरूले स्वेच्छिक अवकाश रोजेका थिए जसको तुलनामा पुरुषको प्रतिशत ९० थियो (नेपाल इन्स्टिच्युट फर पोलिसी स्टडिज सन् २०१३ : १०) ।

^{२५} पाँच वर्षपछि माओवादी नेतृत्वले नैतिक शक्ति र नियन्त्रण तीव्रतर रूपमा गुमायो । त्यसले सम्भावित दीर्घकालीन राजनीतिक परिणामका हिसाबले पूर्व लडाकुहरूको शिविरपछिको जीवन अनिश्चित बन्न पुग्यो । नेपालमा सेना समायोजनका सम्बन्धमा अपरिचालन, निःशस्त्रीकरण र समायोजन (डिडिआर) पद्धति कसरी काम गर्न सकेन भन्ने विषय तथा माओवादी लडाकुका शिविरपछिको जीवनबारे विश्लेषणका लागि लागि मार्टिन चौतारी (सन् २०१३) हेर्नुहोस् ।

आमस्तरबाट तटस्थताको खतरा

समायोजन प्रक्रियासम्बन्धी सुरुआती रिपोर्टहरूले युद्ध पोशाक र हतियारसहित महिलाको लडाकु छविलाई देखाइरहे (घिमिरे २०६३, अधिकारी २०६५) । उदाहरणका लागि, माओवादी शिविरमा स्थानान्तरण हुनेसम्बन्धी लेख 'जंगलबाट शिविरतर्फ' (भाट २०६३) को शीर्षपृष्ठमा सैन्य पोशाक लगाएकी महिलाको तस्बिर राखिएको छ (हेर्नुहोस् तस्बिर २) ।

तस्बिर २ : सैन्य पोशाकमा माओवादी महिला लडाकु । (नेपाल साप्ताहिक ७[१५], २०६३)

लडाकुहरूले शिविरभित्र सेनामा समायोजनका लागि लिएको सैनिक तालिमसम्बन्धी समाचारमा पनि महिला र पुरुषहरूलाई सैन्य पोशाकमा व्यायाम गरिरहेको देखाइएको छ (खड्का २०६५) । तर जब साँच्चै समायोजन प्रक्रिया सुरु भयो, त्यससम्बन्धी रिपोर्टिङमा नाटकीय परिवर्तन देखियो । महिला पूर्व लडाकुहरूमध्ये अविवाहित र विवाहित भए पनि बच्चा नभएकाहरूले समायोजनको विकल्प रोजे भने बच्चा भएकाहरूले स्वेच्छिक अवकाश भन्ने तरिकाको रिपोर्टिङको ढाँचा बन्थो (बोहोरा २०६८, अनमोल सन् २०१२) । फन्डै ५ वर्ष लामो शिविर बसाइका सन्दर्भमा विवाह गर्ने क्रम र शिविरमा बच्चा जन्मिने क्रम बढ्दो रह्यो (सरकार सन् २०११) । 'माओवादी सेनामा बच्चाको बाढी' जस्ता शीर्षकका रिपोर्टिङहरू

छापिए (क्षेत्री सन् २००९, ओगुरा सन् २००९) । आमा बनेका र एकल रहेका महिला लडाकुहरूको यकीन अनुपात थाहा नभए पनि सन् २००९ मा करिब ८०० देखि १ हजारसम्म लडाकु आमा थिए भन्ने अनुमान छ (ओगुरा सन् २००९ : ४७) । माओवादी शिविर नेपाली सेनालाई हस्तान्तरण गर्ने बेलासम्ममा यो संख्या निकै उच्च हुन सक्ने सम्भावना बढी छ ।

हेक्का राख्नुपर्ने कुरा के छ भने मिडियाले 'यथार्थ' लाई प्रतिविम्बित नगरेर विषयवस्तुमा अन्य कुराको तुलनामा लैंगिक भूमिकासम्बन्धी सन्देश सहितको केही तत्वलाई बढी महत्त्व दिएर प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । कथ्यसहित रिपोर्टिङ र समाचार संरचनाका महत्त्वपूर्ण औजार फोटो र यसको फ्रेमिङ, क्यामेराको कोण र तस्बिरको छनोट, आदिले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्छ (वर्गर र नामेन सन् २०११ : २७४) । अनुसन्धानकर्ताहरूका अनुसार कस्तो फोटो प्रयोग गर्ने भन्ने कुराले पनि तात्त्विक भिन्नता पार्दछ (जिलम्यान र अरू सन् १९९९, गिब्सन र जिलम्यान सन् २०००) ।

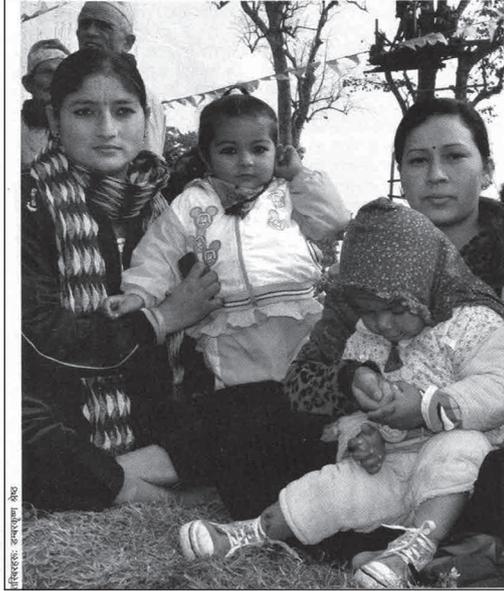
द्वन्द्वको समयमा रहेको 'महिला सशस्त्र योद्धा' को विम्ब विपरीत शिविरबाट अवकाश लिने प्रक्रिया रहेको अवस्थामा मिडियाले महिलाको निष्क्रिय, आज्ञाकारी र परनिर्भर भूमिकालाई बढी उजागर गरे जसको केन्द्रमा महिला पूर्व लडाकुको आमाको भूमिका थियो । जसरी द्वन्द्वको दौरानमा हरेक समाचारमा प्रासङ्गिक नभए पनि महिलालाई सैनिकको रूपमा जोडेर प्रस्तुत गरियो त्यसरी नै द्वन्द्वोत्तर कालमा महिला पूर्व लडाकुलाई आमाको रूपमा त्यही प्रयोजनका निम्ति प्रयोग गरियो । उदाहरणका लागि, लम्बिएको समायोजन प्रक्रियाले ल्याएको नैराश्यसम्बन्धी सन् २०११ को एउटा समाचारमा गैरसैनिक पोशाकमा काखमा साना बच्चा च्यापिरहेका दुई महिलाले फोटोग्राफरलाई हेरिरहेको फोटो देखाइयो (श्रेष्ठ २०६७ : २६; हेर्नुहोस् तस्बिर ३) ।

यो 'मातृत्व' को फ्रेमभित्र थुप्रै विषयहरू स्पष्ट हुन आउँछन् । एउटा त मातृत्वलाई यसरी उठान गरियो कि यसलाई युद्धको 'असाधारण' अवधिबाट 'सामान्य' अवस्थामा फर्केको सूचक जस्तो गरी प्रस्तुत गरियो । त्यसैले एकजना पूर्व महिला लडाकुको भनाइ उद्धृत गर्दै लेखियो कि "सन्तान जन्मेपछि लडाइँसँग डर लाग्न थालेको छ" (श्रेष्ठ २०६७ : २६) । अर्की महिला पूर्व लडाकुलाई यसरी उद्धृत गरियो, "अहिले छोरी जन्मिसकेपछि बन्दुकको माया यी छोरीमाथि सरेपछि के गर्नु ?" (यादव २०६८) । यहाँ जैविक रूपमा सुनिश्चित मातृ चरित्र प्रस्ट हुन्छ जुन जीवनहरण गर्नसक्ने खतरनाक सम्भावनाबाट प्राकृतिक जीवनदायिनी, पालन पोषण गर्ने र संरक्षकको भूमिकामा बदलियो ।

सुनिश्चित भविष्यको चाहना

शक्तिखोर शिविरमा आयोजित लडाकु हस्तान्तरण समारोहमा भेटिएका अधिकांश लडाकु समायोजनमा भएको ढिलाइबाट निराश देखिन्थे ।

डम्बरकृष्ण श्रेष्ठ, शक्तिखोर चितवनमा

तस्बिर ३ : शिविरभित्रका महिला पूर्व लडाकु र तिनका बच्चा ।
(हिमाल खबरपत्रिका २०(२०), २०६७)

नारीवादीहरूले मातृत्वलाई एउटा आमा र बच्चाको प्राथमिक सम्बन्ध साथै संस्थाको रूपमा अर्थ्याएका छन् । "एउटा संस्थाको रूपमा मातृत्वलाई महिलाको जीवनसम्बन्धी प्राथमिक भूमिकाको रूपमा परिभाषित गरिएको छ, जस्तै उनीहरूले

आफ्ना सन्तानको लालन पालनमा निःस्वार्थ रूपमा आफ्नो जीवन समर्पित गर्छन्” (पिच सन् १९९८ : २२४) । एउटा आलेखमा 'महिला लडाकुहरू' ले क्याम्पबाट मुक्त हुनलाई आफ्ना बच्चाको रेखदेख र घर गृहस्थी सम्हाल्न बढी समय दिने 'नयाँ स्वतन्त्रता प्राप्ति' को रूपमा हेरेको उल्लेख गरिएको छ (द हिमालयन टाइम्स सन् २०१२बी) । मातृत्व, परिवार र घर फिर्तीलाई महिलाहरूको लागि सामान्यीकरणको खोजीको रूपमा चित्रण गरिएको छ । एउटा पूर्व लडाकुलाई उद्धृत गर्दै लेखिएको छ, “१० वर्षे युद्धले हाम्रो घर, परिवार र जीवन भत्काएको छ । अब पहिलो काम यसलाई पुनर्निर्माण गर्ने नै हुन्छ” (केसी २०६८ख) । यो कुरा पुरुष पूर्वलडाकुहरूबाट परिवारको आवश्यकताबारे व्यक्त तुलनात्मक थोरै उदाहरणको विपरीत छ । उदाहरणको लागि एउटा पुरुषले भने, “त्यो असुरक्षित र तरल अवस्थामा परिवार बिर्सिँयाँ भन्नु हाम्रो बाध्यता थियो । म एउटा परिवार (जनमुक्ति सेना) बाट अर्कोमा जाँदैछु” (अधिकारी सन् २०१२) । अर्को एक पुरुषले घर फिर्तीलाई जीवनको अर्को अवस्था बताएका छन् (केसी २०६८क) । रोचक के छ भने, शान्तिका लागि घर फिर्तीलाई पनि पुरुषहरूले त्यागको रूपमा हेरेका छन् । आफ्ना स्वार्थी उद्देश्यहरू त्यागेर शान्ति स्थापनाका लागि घर फर्किन लागेका साथीहरूसँग बिदाइ हुन एक पुरुष लडाकु आएका थिए (अधिकारी र अरू २०६८ : १८) । मिडियाले चित्रण गरेअनुसार पुरुषहरू पुरानै जीवनमा फर्किनुको अर्थ छैन बरु यो समयलाई उनीहरूको जीवन यात्रामा एउटा सङ्क्रमणकालको रूपमा लिइएको छ । महिला पूर्व लडाकुहरूका लागि भने पुरुष लडाकुलाई जस्तो विकल्प छैन । उनीहरू 'प्राकृतिक' अवस्थामा नै फर्किन बाध्य भएको देखाइन्छ । त्यसैले मिडियामा चित्रण भएअनुसार महिला लडाकुको सम्बन्धमा चाहिँ पुरुष लडाकुलाई जस्तो जनमुक्ति सेनालाई 'परिवार' को रूपमा तुलना गर्ने वा 'घर' फर्किने कुरालाई राजनीतिक रणनीतिको रूपमा हेर्ने ठाउँ छैन ।

नेपाली उच्च जातिका पुरुष पत्रकारहरूले यी महिलाहरूलाई सैन्य पोशाकमा कमै प्रस्तुत गरेर उनीहरू प्राकृतिक अवस्थामै फर्किएको देखाउन खोजेका छन् ।^{२६} त्यसैले महिला पूर्व लडाकुलाई फोटोमा काखमा बच्चा च्यापेको वा

^{२६} मिडिया चित्रणमा दृष्टिकोणको महत्त्व के हुन्छ भन्ने गैरनेपाली लेखक फोटेनेल्ला-खान (सन् २००९) को “नेपालमा महिला लडाकु” शीर्षकको लेखसँग तुलना गर्दा प्रस्ट हुन्छ । उक्त समाचार आलेखमा महिला लडाकुका ६ ओटा फोटोहरूमध्ये एउटाबाहेक सबैमा महिलाहरू सैन्य पोशाकमा छन् । त्यो एउटा अपवादमा एक महिलालाई रेडियो अपरेटरको रूपमा देखाइएको छ ।

आफ्नो लोग्नेलाई हस्तान्तरण परेडमा सहभागी भएको हेरिरहेको जस्तो निष्क्रिय भूमिकामा देखाउँछन् (श्रेष्ठ २०६७) । यद्यपि अन्तर्वाताहरूले ती महिला पनि सहभागी हुन चाहेको देखाउँछ (भाट २०६४ : ३१) । निजी वृत्तमा फर्किँदा, आमाको रूपमा उनीहरूको चित्रणमा आएको परिवर्तनलाई एक हिसाबले पुस्खत्वलाई युद्धसँग जोडेर बुझ्ने र नारीत्व अथवा महिलालाई शान्तिसँग जोडेर हेर्ने लैंगिक डिस्कोर्सलाई चित्रित गर्न खोजेको देखिन्छ ।^{२७} उदाहरणका लागि, एउटा फोटो जसमा एक महिला पूर्व लडाकु बच्चाका साथ युद्धबाट थाकेको अवस्थामा छिन् र यिनीहरूको सानो फोटोलाई व्यायाम गरिरहेको लडाकुको आधा पृष्ठको ठूलो फोटोको टाढा दाहिनेतिर तल राखिएको छ । यो ठूलो फोटो र यसको शीर्षक 'मुठभेडको मनस्थितिमा' का विपरीत ती आमा र सैन्य पोशाक लगाएकी उनकी साथी जो एउटा बच्चा एसएमजी बन्दुक खेलेको हेरेर बसिरहेको दृश्य शान्त देखिन्छ (भाट २०६४ : ३१) । यहाँ आमाहरू बच्चा रेखदेखको निजी/घरेलु वृत्तको सेरोफेरोमा मात्र छन् । त्यस विपरीत पुस्खहरू सक्रिय र सम्भावित हिंसात्मक सैन्य क्षेत्रमा छन् । अझ प्रस्ट रूपमा, शिविरमा रहेका महिला लडाकुहरूको बारेमा अन्य हिसाबले तुलनात्मक सन्तुलित लेखमा एउटा बच्चा बोकेर मुस्काइरहेकी गैरसैनिक पोशाकमा रहेकी आमाको लागि 'आमाको शान्ति: नवीन आफ्नी छोरीसँग' शीर्षकको क्याप्सन राखिएको छ (ओगुरा सन् २००९ : ४८) । लम्बिएको समायोजन प्रक्रियासँग जोडिएको माथि उल्लेखित तस्बिरमा दुईओटा बच्चा बोकेका गैरसैनिक पोशाकमा फोटोग्राफरतिर हेरिरहेका दुईजना महिलाहरूसँगै 'सुनिश्चित भविष्यको चाहना' शीर्षक राखिएको छ (हेर्नुहोस् तस्बिर ३) । यसले राष्ट्रिय राजनीतिक समझदारी पर्खेर शिविरमा बसिरहेका पूर्व जनमुक्ति सेनाका लडाकुहरूको अनिश्चितता नभएर भावी नागरिकको आमाहरूको अनिश्चिततालाई उजागर गरिरहेको छ ।

सक्रिय महिला लडाकुबाट मायालु आमाको प्रतिविम्बको रूपमा भएको परिवर्तनलाई शिविरसँग जोडिएको भ्रष्टाचार र अवकाशका समय प्राप्त चेकमा कमाण्डरले कमिशन मागेको विषयलाई पूर्व लडाकुहरूको विद्रोहसम्बन्धी एउटा लेखले पनि प्रस्ट्याएको छ । उक्त लेखमा ठूलो शीर्षक र घटनाहरूको समय रेखालाई दुई पृष्ठमा फैलिएको आमुखको एकापट्टि दिइएको छ । अर्को पृष्ठमा

^{२७} संक्रमणकालको सुखतिर प्रकाशित लेखले महिला र शान्तिबीच स्पष्ट सम्बन्ध देखाउँछ । 'छापामार भन्छन्- अब रगत नबगोस्' शीर्षकको लेखले माओवादी महिलाहरूको कथा भन्छ र त्यस लेखभित्र चार जना महिलाहरूलाई गैरसैनिक पोशाकमा देखाइएको छ (रिमाल २०६३) ।

गैरसैनिक पोशाकमा छातिमा बच्चा च्यापेर फोटो फ्रेमको देब्रेपट्टि केही हेरिरहेको जस्तो देखिने महिलाको फोटोले भरिएको छ (दाहाल २०६८) । पेजको देब्रेपट्टि माथितिर रहेको सानो क्याप्सनबाट ती महिला स्वेच्छिक अवकाश लिएर शक्तिखोर शिविरबाट घर जान लागेकी पूर्व लडाकु हुन् भन्ने बुझिन्छ । बच्चा लिएकी महिलाको पूर्ण पृष्ठको फोटोलाई ठूलो शीर्षक र विद्रोहीसम्बन्धी अनुच्छेद र शिविरमा रहेको भद्रगोललाई आमुख गराइएको छ । यसको अर्थ घरतर्फ गइरहेका आमा र बच्चा (जुन निजी वृत्त हो र त्यसलाई सुरक्षित गरिनुपर्छ) पीडित हुन् र जसलाई शिविरभित्र र माओवादी नेतृत्वभित्र रहेको उग्र भ्रष्टाचारबाट जोगाउन आवश्यक छ ।^{२८} "आमा हुनु भनेको के हो ? आमाहरूलाई कस्तो व्यवहार र शैली उपयुक्त हुन्छ, र मातृत्वले सम्बन्ध र आत्मपरिचय कसरी निर्धारण गर्नुपर्छ भन्ने कुरा हामीलाई संस्कृतिले सिकाउँछ" (जोनस्टन र स्वानसन सन् २००३ : २१) र सांस्कृतिक मिथक र विचारधाराहरूको स्रोतको रूपमा मिडियाले खेल्ने भूमिकालाई प्रश्न गर्नुपर्दछ ।

महत्त्वपूर्ण रूपमा पारिवारिक वृत्त र महिलाको असल र त्यागी श्रीमती तथा आमाको विम्ब बढी शक्तिशाली देखियो । श्रीमानले सेनामा प्रवेश लिन सक्नु भनेर वा घाइते लोग्नेको हेरचाह गर्न महिलाहरूले अवकाश लिएको कुराले लेखहरूमा ठाउँ पाए^{२९} (यादव २०६८, द हिमालयन टाइम्स सन् २०११) । एकजना लडाकुका अनुसार दुवै जनाले समायोजन रोज्दा बच्चाहरूको 'बाल अधिकार' हनन् हुने भयो (गिरी २०६८ : ४०) । यहाँ असल श्रीमती र असल आमाको विम्ब बलियो छ । उनीहरू मूलधारको राष्ट्रवादी वृत्तमा प्रवेश गर्दा आदरणीय, आत्म बलिदान गर्ने आमा र श्रीमती कहलिन्छन् । लोवास्जको तर्कअनुसार लैंगिक विम्बले :

महिला को हुन् (अथवा उनीहरू को हुनपर्छ) र उनीहरूले कसरी काम गर्नुपर्छ भन्ने निश्चित कथ्य उत्पादन गर्छ । यी विम्ब बढी स्पष्ट भएकाले शक्तिशाली छन् किनभने कुनै महिला वा पुरुषका बारेमा पाठकले प्राप्त गरेको सूचनालाई वर्गीकरण गर्न बनिबनाउ लैंगिक अवधारणाहरू दिन्छन् । ... तिनीहरूले सामान्य विचारले प्रतिवाद गर्न नसक्ने किसिमले लैंगिक भूमिकाको निर्माण गर्दछन् (सन् २००८ : ३१४) ।

^{२८} भ्रष्टाचार विरुद्ध बोलेका ३ महिला र ५ पुरुष पूर्व लडाकुहरूको सानो फोटो र बनाइ लेखको पछित्तिर राखिएको छ जसले करिब आधा पृष्ठ लिएको छ ।

^{२९} यससम्बन्धमा अपवाद पक्कै छन् । उदाहरणका लागि, आफ्नो खुट्टा पूरै गुमाएका एक लडाकुले अवकाश रोजे भने खुट्टा भाँचिएर रड राखिएकी उनकी घाइते श्रीमतीले समायोजन छानिन् (अधिकारी र अरु २०६८ : १८) ।

महिलाले बच्चा र लोग्नेका लागि त्याग गरेको विषयलाई जोडी र तिनको बच्चा सहितको परिवारको फ्रेमले भन्नु बलियो रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । पुरुष र केटाकेटी भएको केही फोटोमा आमा वा श्रीमती नजिकै रहेको देखिन्छ । त्यसले पारिवारिक एकाइसँगै घर र भविष्य बनाउने सन्दर्भलाई जोड दिएको छ (छन्त्याल २०६८, द हिमालयन टाइम्स सन् २०१२बी, पौडेल २०६८) । एकजना सहायक कमाण्डर र उनकी श्रीमती दुवैले स्वेच्छिक अवकाश रोजे यद्यपि विशेष समितिको सचिवालयका एक सदस्यका अनुसार दुवैले सेनामा प्रवेश पाउन सक्थे । तर उनीहरू अब नयाँ जीवनका लागि तयार भइसकेका छन् (द हिमालयन टाइम्स २०१२बी) । लोग्नेको त्यागसम्बन्धी एउटा रिपोर्टिङमा गरिएको चित्रणले अर्को लैंगिक तथ्य बताउँछ । आफ्नो ७ वर्षको छोरा हेर्न श्रीमतीले रोजेको स्वेच्छिक अवकाशलाई प्रश्न गरिएको छैन । तर त्यो रिपोर्टमा भनिएको छ, “धनबहादुरले सजिलै समायोजन रोज्न सक्थे” (केसी २०६८क) । सँगै अवकाश लिइरहेका अर्को जोडीको रिपोर्टिङले लोग्नेको मात्र तह उल्लेख गर्छ र उसलाई मात्र अख्तियारी दिएर भन्छ— उनले आफ्नी श्रीमतीसँग द्वन्द्वको समयमा विवाह गरेका थिए । दुवैजनालाई अवकाशवापत एउटै तह उल्लेख गरेर बराबर रकम दिइएको थियो भन्ने तथ्यलाई एकल संवादको रूपमा दिइएको छ (छन्त्याल २०६८) । लडाकुको रूपमा महिलाको विगतको भूमिकाको बेवास्ता गरिएको छ र भविष्यको जीवन निर्माण गर्न उनको मौद्रिक र अन्य योगदानलाई इन्कार गरिएको छ ।

समायोजन रोज्ने महिलाहरूबारेको कभरेज पनि मिडियामा अत्यन्त न्यून छ । अझ आमाहरू समायोजनमा गएका बारेको कभरेज त भन्डै शून्य नै रह्यो ।^{३०} एकल महिलाका बारेमा मिडियामा आउने रिपोर्टिङमा लैंगिकताको फ्रेम प्रस्ट हुन्थ्यो । उदाहरणका लागि, समायोजन रोज्ने एक जना १९ वर्षिया महिलासम्बन्धी बक्स स्टोरीमा उनको निजी वृत्तबारेमा बढी प्रश्न उठाइएको छ (भाट २०६४ : ३३) । बक्स स्टोरीमा शीर्षक ‘अब संघर्षबाट सत्ता कब्जा गर्छौं’ भन्ने भए पनि स्वेटर बुनिरहेका लडाकुको फोटो प्रभावकारी रूपमा लेखको माथिल्लो भागमा आयो जसको क्याप्सन ‘दर्ता भएपछि आराम गर्दै’ भन्ने थियो । आफ्नो सेना बन्ने सपना बताइसकेपछि अन्तर्वार्ताकारको घरपरिवार बसाउने योजनासम्बन्धी प्रश्नमा उनले राजनीतिक किसिमको महत्त्वपूर्ण जवाफ दिन्छन्,

^{३०} अपवादका लागि सेजुवाल (२०६७) हेर्नुहोस् जसमा काखमा बच्चा च्यापेकी महिला लडाकु सेना प्रवेशका लागि कुरिरहेको देखाइएको छ ।

“पहिला हाम्रो सरकार त आओस् । त्यसपछि सेना बनिन्छ होला अनि घरजम गर्ने ।” पुरुष अन्तर्वार्ताकारको अर्को प्रश्न हुन्छ, “केटा रोजिसक्नु भयो त ?”^{२१}

सङ्क्रमणकालको समयमा मूलधारको मिडियाले महिला पूर्व लडाकुको बारेमा बनाएको फ्रेमले महिलालाई सैनिक वृत्तबाट मात्र होइन, पूरै राजनीतिक वृत्तबाट टाढा पुऱ्याएको छ । उदाहरणका लागि अवकाशको चेक प्राप्त गर्ने पहिलो लडाकुसम्बन्धी एक रिपोर्टिङमा राजनीतिक करिअरका लागि स्वेच्छिक अवकाश लिएको कुरा बताएको छ । तर अर्को वाक्यमा “उनकी श्रीमतीले पनि अवकाश रोजिन्” भन्ने उल्लेख गरे पनि अन्य विवरण वा भविष्यको कुनै योजना दिइएको छैन (पौडेल र शर्मा सन् २०१२) । त्यसमा अन्तर्निहित सन्देश के हो भने उनी श्रीमानसँगै राजनीतिक वृत्तमा संलग्न हुने छैनन् । सुस्का अनुच्छेदमा आमाका रूपमा केटाकेटीको कुरा गरिरहेका महिला लडाकुको प्रसंगपछि लेखकको ध्यान ब्रिगेड कमाण्डर र राजनीतिक कुराकानीमा सछ (भाट २०६४ : ३१) । यहाँ महिलाको रूचि घरेलु र सन्तानोत्पादनसम्बन्धी निजी वृत्तमा मात्र हुन्छ भने पुरुष राजनीतिको सार्वजनिक वृत्तमा हुन्छन् भन्ने प्रस्ट रेखांकन गरिएको छ । अर्को उदाहरण यस्तो छ : जोडीले सँगै अवकाश लिएपछि नयाँ जीवन सुरु गर्ने कुरामा जोड दिए पनि एउटा रिपोर्टमा पाँचौँ डिभिजनका सबै कमाण्डरहरूले अर्थोपार्जनको कामसँगै राजनीतिलाई निरन्तरता दिन चाहेको उल्लेख गरिएको छ । एउटा पुरुष लडाकुलाई उद्धृत गर्दै लेखिएको छ, “हामी राजनीतिको लागि अयोग्य भएकाले घर फर्कन लागेका होइँौ” (केसी २०६८ख) । तर महिलाहरूले राजनीतिक वृत्तमा कामलाई निरन्तरता दिन चाहेको उल्लेख छैन । परम्परागत लैंगिक विचारधाराको प्रवर्द्धनको हिसाबले यो कुनै आश्चर्यजनक कुरा होइन किनकि यो काम मातृत्वको विरोधाभाषी हो (कप्लान सन् १९९०) ।

यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि मिडियाले महिला पूर्व लडाकुलाई परम्परागत लैंगिक भूमिकाभित्र फ्रेम गर्न खोजेको छ । बुझ्नुपर्ने मुख्य कुरा के छ भने मिडियाले यौन जोडिएको सामाजिक भूमिकालाई निरन्तरता दिएको छ । “आमा र मातृत्व बारेको सार्वजनिक धारणा बनाउन प्रचलित संस्कृति र आमसञ्चारको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । तिनीहरूले अन्य भूमिकामा भन्दा महिलालाई मातृत्व, केटाकेटी र परिवारसँग जोडेर यही भूमिकामा बढी चित्रित गर्न सहायता गर्छन्” (पिच सन् १९९८ : २२४) ।

^{२१} वामपन्थी पत्रिका *मूल्याङ्कनमा* छापिएको एक अपवाद अन्तर्वार्ता भने योभन्दा ठीक विपरीत छ । यसमा महिला माओवादी जिल्ला इन्चार्ज र एरिया व्यूरो सदस्यको कम उमेरमा जोड दिँदै प्रश्नहरू भने राजनीतिक र द्वन्द्वसम्बन्धी सोधिएको छ (वन २०६२) ।

यो बृहत्तर मूलधार (पुरुषधार) वृत्तान्तहरूमा सीमान्तकृत पारिएका अन्य कथाहरू पनि छन् जुन असजिलो गरी अटाउँछन् । उदाहरणका लागि, "देशका लागि काम गर्न" महिलाहरूले सेनामा भर्ती हुन चाहेको भनाइहरू छन् (ओगुरा सन् २०१० : ३४) । एउटा जवान केटीले दावा गरेकी छन्, "म पनि जनुमुक्ति सेनाको प्रमुख हुन सक्छु" (सिम्खडा २०६३) । एक महिलाले आफ्ना बच्चाको भविष्य सुरक्षित गर्न समायोजन चाहेको (द हिमालयन टाइम्स सन् २०११) बताएकी छन् । महिलाबाट नेपाली सेनामा समायोजन हुने इच्छा यसरी व्यक्त भएको छ, "माछालाई पानीबाट छुट्ट्याउन नसके जस्तै हाम्रो सम्बन्धमा सेनाबाट छुट्ट्याउन नसकिने खालको छ" (द काठमाण्डू पोष्ट सन् २०११) । अन्य सीमित केही आख्यानमा महिला पूर्व लडाकुका आन्तरिक आशंका र संघर्षका कथा पढ्छन्, "मेरो काम मेरो पहिलो प्राथमिकता हो तर आमा हुनुको कारणले समस्या पर्दछ" (क्षेत्री सन् २००९) । त्यसै गरी श्रीमान्ले सेनामा समायोजन भएपछि सानो बच्चा हेर्नुपर्ने र शिविर छाडेपछि माओवादी पार्टीमा काम गर्ने राजनीतिक जीवनको योजना बनाउनुपर्ने सन्तुलनको बाध्यता पनि छ (द काठमाण्डू पोष्ट सन् २०११) । महिलाले राजनीतिलाई प्राथमिकता दिएका थुप्रै प्रस्ट भनाइ छन्, "हामी नागरिक जीवन बाँच्छौं । यदि पार्टीले हामीलाई जिम्मेवारी दियो भने त्यो लिन्छौं" (द हिमालयन टाइम्स सन् २०१२बी) । राजनीति वृत्तमा रूचि बाँकी नै छ । लकम्त-टिलोइनले तर्क गरेकी छन्, "आफ्नो राजनीतिक विचारसँग मेल खाने भएकाले महिलाहरू जनयुद्धमा संलग्न भए भन्ने कुरालाई सुरुमा नै राख्नु पर्दछ" (लकम्त-टिलोइन सन् २००९ : ७४) ।

मुख्य रूपमा महिला (र पुरुष) ले गरेको निर्णयको पूर्ण सन्दर्भलाई मूलधारका मिडियाका चित्रणले बेवास्ता गरेको छ । माओवादी नेतृत्वले वाचा गरेअनुसार जनमुक्ति सेनामा रहेको तहमै पूरै एकाइको समायोजन हुने सम्भावना नरहेको प्रस्ट हुँदै आएपछि पुरुष र महिला पूर्व लडाकुहरू समायोजन रोज्न अनिच्छुक भएको तथ्य पनि यसमा पर्छ । एउटा पत्रिकामा अन्तर्वाती गरिएका पुरुष लडाकुले बताएअनुसार शैक्षिक योग्यताका कारणले जनमुक्ति सेनामा रहेको दर्जा नपाउने, समायोजन प्रक्रियाको अनिश्चित वातावरण र समायोजन नभएर भर्तीको रूपमा बुझिएको प्रक्रियाका दौरान नेपाली सेनाबाट अपमानित हुनुपर्ने सम्भावनाका कारणले स्वेच्छिक अवकाश रोजाइमा पन्यो (द हिमालयन टाइम्स सन् २०१२सी, हमाल सन् २०१२) । यो विषय महिलाका लागि पनि लागू हुने भए तापनि केही रिपोर्टिङमा पुरुषहरूको सन्दर्भमा मात्र यो विषय प्रस्ट पारिएको छ । उदाहरणका लागि एक महिलाले आफू जनमुक्ति सेनामा ब्रिगेड कमाण्डर

रहेको तर समायोजनमा गए, "मलाई तल्लो दर्जामा घट्टुवा गरिनेछ भन्ने बताइन्" (भट्टराई सन् २०१२ : ११) । अर्को कोणबाट दुई वर्षीय बच्चाकी आमाले सेनामा प्रवेश गर्न चाहेको तर आफू त्यो मौका पाउनेमा आशावादी नरहेको बताउँदै भनिन्, "अन्य सबै आमा लडाकुहरूलाई राष्ट्रिय सेनामा समायोजन गर्नुपर्छ" (ओगुरा सन् २०१० : ३५) । आमाको रूपमा तिनले नेपाली सेनाको शारीरिक जाँच उत्तीर्ण गर्न सक्ने छैनन् भन्ने भनाइलाई उजागर गरिएन (सरकार सन् २०११) ।

यो लेखको मुख्य सरोकार मूलधारका पत्रिकाहरूमा हुने रिपोर्टिङमा महिला लडाकुको स्वतन्त्र छनोटलाई अवरोध गर्ने बृहत संरचनागत तत्त्वहरूको बारेमा ध्यान नदिइएको र उनीहरूले गरेको छनोटका बारेमा पर्याप्त व्याख्या नदिएको भन्ने नै हो । बच्चाको रेखदेखका सबन्धमा उचित प्रबन्ध नभएका कारण स्वेच्छिक अवकाशको निर्णय गरेको केही रिपोर्टहरूबाट बुझ्न सकिन्छ । बच्चाप्रति आमाको प्रेमलाई अस्वीकार गर्न सकिँदैन यद्यपि सम्पूर्ण रूपमा प्राकृतिक मातृत्वको कारणले मात्रै महिलाहरूले बच्चाको रेखदेख गर्ने भूमिका छनोट गरेका थिएनन् । बच्चा रेखदेख गर्ने अन्य विकल्प उपलब्ध नभएका कारणले उनीहरूको छनोटको अवसर सीमित रहेको कुरा प्रस्ट छ । बाबुआमा वा सासुससुराले उनीहरूका बच्चाको रेखदेख गर्न अस्वीकार गरेपछि स्वेच्छिक अवकाश लिन बाध्य भएको कुरा पनि यसमा पर्छ (अनमोल सन् २०१२) । यसलाई ४० प्रतिशत योग्य महिला लडाकुले अन्तर्जातीय विवाह गरेको (जुन व्यवहारलाई माओवादीले प्रोत्साहित गरेको थियो) र त्यही कारणले उनीहरू परिवार र समुदायबाट बहिष्कृत हुन सक्ने तथा तिनले आफ्नो परिवारबाट सहयोग पाउन नसक्ने सन्दर्भका रूपमा बुझ्नु पर्दछ (सेफरवर्ल्ड सन् २०१० : २१, ३२) । समायोजन र महिला तथा बालबालिकाको कुरा गर्दै एक महिला पूर्व लडाकुले भनिन्, "केही महिलाहरू गर्भवती छन् वा कसैका साना बच्चा छन् जसको हेरचाह गर्ने अरु कोही छैन" (सेफरवर्ल्ड सन् २०१० : २४) । अर्को पूर्व लडाकुले भनिन्, "म समायोजनमा जान चाहन्छु तर विवाह भएर केटाकेटी जन्मिएपछि त्यो सम्भव छैन"।^{३२} सेफरवर्ल्डको प्रतिवेदनले प्रस्ट पारेको छ— महिलाहरू रोजगारी र तालिम प्राप्त गरेर सार्वजनिक वृत्तमा रहन चाहन्छन् तर उनीहरूलाई आफ्ना बच्चाको हेरचाहका सुविधा पनि आवश्यक पर्छ (सेफरवर्ल्ड सन् २०१० : २९) ।

^{३२} मार्टिन चौतारीका अनुसन्धानकर्ताले ती पूर्वलडाकुसँग २०६९ पुस १४ मा गरेको कुराकानी ।

बृहत्तर वातावरण र संरचनागत मुद्दामा ध्यान दिँदा मात्र पूर्व महिला लडाकुहरूले बच्चाबच्चीका कारण समायोजन रोजन नसकेको कुरा उजागर हुन सक्छ । एक माओवादी कमान्डरले भनेझैं, "पितृसत्तात्मक समाज र महिलाको जिम्मेवारीले उनीहरूलाई आफ्नो इच्छा बमोजिम काम गर्नबाट रोक्थो" (क्षेत्री सन् २००९) । यो आलोचना माओवादीकै सन्दर्भमा पनि लागू हुन्छ । दुई माओवादी दाजुबहिनी नेपाली सेनाको अधिकृतमा छनोट भएको विषयको एउटा समाचारमा लेखिएको छ, "तर उनीहरूले बासुदेवकी श्रीमतीलाई नेपाली सेनामा समायोजन हुनबाट रोक्ने निर्णय गरे र उनलाई स्वेच्छिक अवकाशका लागि राजी गराए" (पुन सन् २०१२) । 'महिला लडाकुहरू अवकाश रोज्छन्' शीर्षकको एउटा लेखमा अन्तर्वार्ता गरिएकी एक महिला भन्छिन्, "मैले मेरो श्रीमान्को सल्लाहबमोजिम स्वेच्छिक अवकाशमा जाने निर्णय गरें । उहाँले समायोजन रोज्नुभयो" (द हिमालयन टाइम्स सन् २०११) । एक पूर्व लडाकुसँगको अन्तर्वार्ताको क्रममा उनले बताएअनुसार उनी समायोजनमा जान चाहन्थिन्, तर उनको श्रीमानले आफू पनि नजाने निधो गरे र उनलाई पनि जान दिएनन् । उनका लागि विवाह नै उनको विकासको बाधक थियो र पछाडि पर्नुको कारण पनि ।^{३३} बर्नलले इरिट्रियाका पूर्व लडाकुका सन्दर्भमा उल्लेख गरे जस्तै सामाजिक मान्यता, घरेलु श्रमको बोझ र पारिवारिक जिम्मेवारीका कारण महिला पूर्व लडाकुहरूमा नैराश्य थपेको छ किनभने सैनिक जीवनले तिनलाई त्यसका लागि तयार गरेको थिएन भन्ने तथ्य यी उदाहरणहरूले पनि देखाउँछन् (बर्नल सन् २००० : ६५) । एक नेपाली महिला पूर्व लडाकु भन्छिन्, "म सामान्य महिला बन्नका लागि फेरि घर फर्कन चाहन्छु" (ओगुरा सन् २००९ : ५०) ।

निष्कर्ष

सङ्क्रमणकालको समयमा मूलधारका मिडिया चित्रणले शिविरमा रहेका पूर्व लडाकु महिलालाई आमाको भूमिकामै देखायो र तिनलाई पारिवारिक वातावरणको निजी वृत्तमै अझ बलियोसँग स्थापित गराउन खोज्यो । प्रायः उच्च जातका हिन्दू पुरुषले गरेका यी रिपोर्टिङमा सैनिक वृत्तभित्र र बाहिर महिला र पुरुष हुनुको अर्थ के हुन्छ भन्ने विषयमा विचार बनाउन, के कुरालाई प्रमुख महत्त्व दिइयो र केलाई दिइएन भन्ने प्रस्ट हुन्छ । ज्ञानको उत्पादन र विचार निर्माणको सांस्कृतिक वृत्तका रूपमा यी मिडियाले महिलालाई निजी र उपयुक्त नारीत्वको

^{३३} मार्टिन चौतारीका अनुसन्धानकर्ताले ती पूर्वलडाकुसँग २०६९ मंसिर २९ मा गरेको कुराकानी ।

गुण भएको पात्रका रूपमा उजागर गरेको छ । अझ प्रस्ट रूपमा, लैंगिक परिचयलाई सुदृढ पार्ने उपकरणको रूपमा मातृत्वको विचारधारालाई निर्माण गर्न र निरन्तरता दिन मिडियाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । सैनिकीकृत राजनीतिक क्रान्तिको भौतिक अवशेष स्मरण गराउन मिडिया अन्तर्वाताको पृष्ठभूमिमा शिविर रहे पनि महिलाहरूका तस्बिरको प्रयोग र रिपोर्टिङमा उद्भूत गरिएको भनाइबाट तिनको लैंगिक भूमिकालाई नै प्रकृतीकरण गर्दछ । वास्तवमा, सैनिकीकृत राजनीतिक स्थानको रूपमा शिविर देखा पर्छ जसले महिलालाई फेरि घरेलु सीमित घेराभित्र राखिदिन्छ । शिविरको मिडिया चित्रणबाट विगतको अनौठो, सुन्दर, खतरनाक, तस्म्य युवती र महिला अचानक मायालु आमामा रूपान्तरण हुन्छन् र उनीहरूको यौनिकता न्यूनीकरण हुन्छ ।

समग्रमा समाचारहरूमा गरिएको चित्रणअनुसार भविष्य पर्खिरहेका माओवादी लडाकुहरूलाई शिविरले भौतिक रूपमा आश्रय दिने काम मात्र गर्दैन, बरु यसले महिलालाई 'नयाँ नेपाल' तिरको सङ्क्रमणका बेला यौनिकतामै नियन्त्रित गर्ने र मातृत्वबाहिर उनीहरूको अस्तित्वलाई अस्वीकार गरी तिनको परिचयलाई साँघुरो पार्ने काम गर्दछ । सामाजिक संरचना भत्काउने चुनौती दिएर शिविर पसेका खतरनाक केटीहरू जीवनदायिनी आमा, परिवार र राष्ट्रको खम्बा, अनि भविष्यका नेपाली नागरिकका पालन पोषणकर्ताका रूपमा शिविर छोड्छन् ।

"विद्यमान अनुसन्धानले के देखाउँछ भने महिला लडाकुहरू लैंगिक भूमिकामा तात्त्विक सामाजिक परिवर्तनका प्रतिनिधिभन्दा पनि राष्ट्रिय संकट र आवश्यकताका समयमा आवश्यक तर अस्थायी समस्याका रूपमा हेरिन्छन्" (एलिसन सन् २००४ : ४५८) । यदि मिडियालाई सार्वजनिक चासो, डिस्कोर्स र राजनीतिक प्रक्रियालाई निर्धारण गर्ने साँचोको रूपमा गम्भीरतापूर्वक हेर्ने हो भने यो प्रस्ट हुन्छ कि मिडियाले द्वन्द्वोत्तर अवस्थामा भविष्य पर्खिरहेका महिलाहरूलाई पुनः सीमान्तीकरण र परम्परागत भूमिकामा फर्काउने कारकको काम गरेको छ । लम्बिँदै गएको नेपालको सङ्क्रमणका सन्दर्भमा यो 'सामान्य' अवस्थामा फर्कने इच्छाको परिणाम हो । र, पुरूष शक्तिको नियन्त्रणलाई कायम राख्न महिलालाई बहिष्करण गर्ने पुरूषको रणनीतिक निर्णयसँग पनि यो जोडिएको छ (पुइचगुइरवल सन् २०१० : १८०) ।

सङ्क्रमणकाल जति लम्बिन्छ, विगतदेखिको परम्परागत लैंगिक भूमिकाबाट महिला र पुरूषलाई मुक्त गराउने बाचा भन् भन् पर सार्दै जान्छ । २०७० मंसिर ४ मा भएको दोस्रो संविधानसभाको चुनावले माओवादीप्रति नागरिकको समर्थनमा अचानक कमी देखियो र परम्परागत शक्तिहरूको पुनःआगमन भयो । औपचारिक

राजनीतिक तहमा दोस्रो संविधानसभामा ३० प्रतिशतभन्दा थोरै महिलाको प्रतिनिधित्व छ । त्यसका लागि कोटा र मनोनयनमार्फत त्यस्तो प्रतिनिधित्व गराउन अनिच्छुक प्रमुख राजनीतिक दलहरूमा रहेका पुरुष, उच्च जातीय राजनीतिक अभिजात वर्ग जिम्मेवार छ । सङ्क्रमण लम्बिँदै जाँदा महिलाको राजनीतिक नेतृत्वका लागि राजनीतिक वृत्तमा समावेशिताका लागि संस्थागत सहयोग घटेको छ । यसबाट नेपालमा लैंगिक सम्बन्धको आमूल पुनःमूल्यांकनको अवसर घट्टै गएको देखिन्छ ।

आभार

यो लेखको अंग्रेजी संस्करण पढेर सुभाष दिनुहुने क्याथरिन मार्च, प्रत्यूष वन्त र दुई बेनामी समीक्षकलाई धन्यवाद दिन्छु । अंग्रेजीमा लेखिएको मस्यौदालाई नेपालीमा अनुवाद गरिदिने केशव सिग्देल र सम्पादनका लागि देवराज हुमागाईं प्रति पनि आभारी छु । बाँकी त्रुटि र कमजोरी मेरा आफ्नै हुन् ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, चेतन, विनोद त्रिपाठी, बेचु गौड, मोहन बुढाएर र दुर्गालाल केसी । २०६८ । बिदा हुने भैगयो बेला । *कान्तिपुर*, २९ माघ, पृ. १/१८ ।
अधिकारी, सरोजराज । २०६५ । सेना समायोजनको किचलो । *नेपाल* ९(१२) : २४-३० ।
केसी, दुर्गालाल । २०६८क । छुट्टिएनन् लडाकु जोडी । *कान्तिपुर*, २८ माघ, पृ. ५ ।
केसी, दुर्गालाल । २०६८ख । मिलेर भत्केको जीवन बनाउँछौं । *कान्तिपुर*, २९ माघ, पृ. ५ ।
क्षेत्री, अञ्जु । २०६३ । पुरुषले रचेको युद्धमैदानमा महिला । *नेपाल समाचारपत्र*, १ भदौ, पृ. ४ ।
खड्का, रूद्र । २०६५ । सैन्य सिप तिखाउँ । *समय* २१० : २०-२१ ।
खनाल, शंकर । २०६० । पुरुष पलायनको पीडा । *हिमाल खबरपत्रिका* १३(११) : २५ ।
गिरी, विद्रोही । २०६८ । माओवादीको मनडौँडा गाउँ । *हिमाल खबरपत्रिका* २१(१५) : ४०-४१ ।
गौतम, भास्कर र चिरन मानन्धर, सं. । २०६५ । *माओवादी संघर्ष : शान्तिपूर्ण रूपान्तरण* । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

- गौतम, भास्कर, पूर्ण बस्नेत र चिरन मानन्धर, सं। २०६४ । *माओवादी विद्रोह : सशस्त्र संघर्षको अवाधि* । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।
- गौतम, शोभा । २०५८ । *जनयुद्धको सेरोफेरोभिन्न महिला र बालबालिका* । काठमाडौं : मानवअधिकार सञ्चार प्रतिष्ठान नेपाल ।
- घिमिरे, प्रतीक । २०६३ । आसन्न वार्ता र हतियार व्यवस्थापन । *नेपाल समाचारपत्र*, २८ भदौ, पृ. ४ ।
- छन्त्याल, दिलबहादुर । २०६८ । चेक साटेर नयाँ घर र व्यवसाय । *नागरिक*, २२ माघ, पृ. ३ ।
- ज्ञवाली, दीपक । २०६२ । रत्ताम्य 'गण्डक' । *समय* १६ : २३-२७ ।
- थापा, मञ्जु । २०६३ । जनयुद्धले बदल्यो महिलाको जीवन । *मूल्यांकन* १४६ : १८-२१ ।
- दाहाल, सरोज । २०६८ । माओवादीको द्रव्य राजनीति । *हिमाल खबरपत्रिका* २१(२०) : २६-३० ।
- देवकोटा, सुवास । २०६२ । युद्ध । *समय*, २८ पुस, पृ. ३०-३४ ।
- निरौला, श्यामप्रसाद । २०६१ । कम छैनन् महिला । *नेपाल* ४(३०) : १६-१७ ।
- पण्डित, नितु, निर्जला कक्षपति र कमला पन्थी । २०६८ । *काठमाडौं उपत्यकामा कार्यरत महिला सञ्चारकर्मीको अवस्था : अनुसन्धान प्रतिवेदन* । काठमाडौं : सञ्चारिका समूह ।
- पाठक, दिलभूषण । २०५७ । माओवादी शेल्टर पुगेर हेर्दा । *कान्तिपुर (कोसेली)*, २४ भदौ, पृ. ख ।
- पौडेल, मातृका । २०६१ । माओवादी सेनामा महिलाहरू । *मूल्यांकन* १२२ : १२-१८ ।
- पौडेल, मोतिलाल । २०६८ । नयाँ जीवन, नयाँ सपना । *कान्तिपुर*, २८ माघ, पृ. ५ ।
- बुढाऐर, मोहन र गणेश चौधरी । २०६० । बोल्न डराउने महिलाहरू हतियारसँग खेल्छन् । *नेपाल* ४(४) : २०-२१ ।
- बोहरा, गजेन्द्र । २०६८ । युवती सेनामा आमाहरू घर । *नागरिक*, ४ मंसिर, पृ. ३ ।
- भाट, भोजराज । २०६३ । जंगलबाट शिविरतर्फ । *नेपाल* ७(१५) : ३०-३२ ।
- भाट, भोजराज । २०६४ । मुठभेडको मनस्थितिमा । *नेपाल* ८(१२) : ३१-३३ ।
- महर्जन, हर्षमान र अर्जुन पन्थी । २०७० । माओवादी म्यागेजिन : बजार र पार्टीसँग जेलिएको सम्बन्ध (वि.सं. २०५२-२०६८) । *नेपाली म्यागेजिनका २५ वर्ष (वि.सं. २०४६-२०७०)* । अर्जुन पन्थी, प्रत्यूष वन्त र हर्षमान महर्जन, सं., पृ. १२१-१५५ । काठमाडौं : मार्टिन चौतारी ।

- यमी, हिसिला । २०६० । जनमुक्ति सेना, शाही सेना र महिला । *कान्तिपुर*, ११ फागुन, पृ. ६ ।
- यादव, सुरेश । २०६८ । वृद्ध आमाबाबुलाई 'बुहारी र नातिनी' कोसेली । *नागरिक*, २३ माघ, पृ. ३ ।
- राई, कैलाश । २०७० । साहसिक जीवनगाथा : माओवादी महिलाका युद्ध संस्मरण । *मिडिया अध्ययन* ८ : ३१-६५ ।
- रिमाल, देवराज । २०६३ । छापामार भन्छन्— अब रगत नबगोस् । *दृष्टि*, २६ मंसिर, पृ. ९ ।
- लुइँटेल, गुणराज । २०५७ । बन्दुक बोक्ने सुन्दरीहरु अर्थात् अस्मिता र अस्मिताहरु । *कान्तिपुर*, ३० फागुन, पृ. ७ ।
- वन, ज्योतिलाल । २०६२ । माओवादी महिला र रश्मीको बौद्धिकता । *मूल्यांकन* १३८ : २८-३० ।
- वन्त, प्रत्यूष, र देवराज हुमागाई । २०७० । जनजाति म्यागेजिन : समावेशी सार्वजनिक वृत्त निर्माणको प्रयास । *नेपाली म्यागेजिनका २५ वर्ष (वि.सं. २०४६-२०७०)* । अर्जुन पन्थी, प्रत्यूष वन्त र हर्षमान महर्जन, सं., पृ. २४१-२८० । काठमाडौँ : मार्टिन चौतारी ।
- शर्मा, सुधीर । २०५७ । माओवादी आन्दोलनमा महिलाहरुको स्थिति । *मूल्यांकन* ८४ : १० ।
- शर्मा, सुधीर । २०६२ । युद्ध नरोकिने युद्धविराम । *नेपाल* ६(७) : २२-२५ । श्रेष्ठ, डम्बरकृष्ण । २०६७ । सुनिश्चित भविष्यको चाहना । *हिमाल खबरपत्रिका* २०(२०) : २६-२८ ।
- सिम्खडा, ध्रुव । २०६३ । जनसेनाका अस्पष्ट चाहना । *हिमाल खबरपत्रिका* १६(८) : ३१ ।
- सुरक्षा । २०५८ । नेपाली महिलामुक्ति आन्दोलन र प्रचण्डपथ । *दिशाबोध*, वैशाख, पृ. ४४-४५ ।
- सुवेदी, खुमा । २०५४ । महिलाहरु हलो जोत्नमात्र होइन बन्दुक समाउन पनि सक्छन् । *जनजिब्रो* २(१) : २३/३७ ।
- सेजुवाल, कलेन्द्र । २०६७ । समायोजन र अवकाश हाराहारी, पुनःस्थापनामा अस्त्रचि । *नागरिक*, २ मंसिर, पृ. ३ ।
- Acharya, Prakash and Lekhnath Pandey. 2012. PLA Integration Begins in a Week. *The Himalayan Times*, 5 April, p.1.

- Adcock, Charlotte. 2010. The Politician, the Wife, the Citizen and Her Newspaper. *Feminist Media Studies* 10(2): 135–159.
- Adhikari, Chetan. 2012. Combatants Elated They'll Soon be Home. *The Kathmandu Post*, 5 February, p.3.
- Ahall, Linda. 2012. The Writing of Heroines: Motherhood and Female Agency in Political Violence. *Security Dialogue* 43(4): 287–303.
- Alison, Miranda. 2004. Women as Agents of Political Violence: Gendering Security. *Security and Dialogue* 35(4): 447–463.
- Alvarez, Sonia. 1990. *Engendering Democracy in Brazil: Women's Movements in Transition Politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Anamol, Amrita. 2012. Kids Stopping Women from Joining Army. *The Kathmandu Post*, 21 February, p.4.
- Bennett, Lynn. 1983. *Dangerous Wives and Sacred Sisters: Social and Symbolic Roles of High-caste Women in Nepal*. New York: Columbia University Press.
- Berger, Eva and Dorit Naaman. 2011. Combat Cuties: Photographs of Israeli Women Soldiers in the Press Since the Lebanon War. *Media, War and Conflict* 4(3): 269–286.
- Bernal, Victoria. 2000. Equality to Die for? Women Guerilla Fighters and Eritrea's Cultural Revolution. *Political and Legal Anthropology Review* 23(2): 61–76.
- Bhattarai, Tara. 2012. Female Former Combatants Struggle to Readjust to Civilian Life in Nepal. *Repubblica*, 31 August, p.11.
- Coulter, Chris. 2008. Female Fighters in the Sierra Leone War: Challenging the Assumptions? *Feminist Review* 88: 54–73.
- Dahal, Phanindra. 2012. Parties Join Hands for a Major Breakthrough. *The Kathmandu Post*, 31 March, p. 1/4.
- Dahal, Phanindra. 2013. PLA Integration Process Concludes. *The Kathmandu Post*, 13 April, p. 1/4.
- Dahlgren, Peter. 2000. Media, Citizenship and Civic Culture. In *Mass Media and Society*. J Curran and M. Gurevitch, eds., pp. 310–328. London: Arnold.
- Deaux, K. and M. Kite. 1993. Gender Stereotypes. In *Psychology of Women: A Handbook of Issues and Theories*. F.L. Denmark and M.A. Paludi, eds., pp. 107–139. Connecticut: Greenwood/Westport.

- Enloe, Cynthia. 1988[1983]. *Does Khakhi Become You? The Militarization of Women's Lives*. London: Pandora.
- Enloe, Cynthia. 1990. *Bananas, Beaches, and Bases: Making Feminist Sense of International Politics*. Berkeley: University of California Press.
- Enloe, Cynthia. 1993. *The Morning After: Sexual Politics at the End of the Cold War*. Berkeley: University of California Press.
- Fontenella-Khan, James. 2009. Women Fighters in Nepal. *Financial Times*, 26 September, Available at <http://www.ft.com/cms/s/0/57c05a1a-a719-11de-bd14-00144feabdc0.html#axzz2qQMVUqmd>, accessed 30 April 2012.
- Gautam, Shobha, Amrita Banskota and Rita Manchanda. 2001. Where They are No Men: Women in the Maoist Insurgency in Nepal. In *Women, War and Peace in South Asia: Beyond Victimhood to Agency*. Rita Manchanda, ed., pp. 214–251. New Delhi: Sage.
- Gayer, Laurent. 2013. 'Love-Marriage-Sex' in the People's Liberation Army: The Libidinal Economy of a Greedy Institution. In *Revolution in Nepal: An Anthropological and Historical Approach to the People's War*. Marie Lecomte-Tilouine, ed., pp. 333–366. New Delhi: Oxford University Press.
- Gibson, Rhonda and Dolf Zillmann. 2000. Reading between the Photographs: The Influence of Incidental Pictorial Information on Issue Perception. *Journalism and Mass Communication Quarterly* 77(2): 355–366.
- Hamal, Chandni. 2012. Ex-PLA Worry Over Treatment in Nepal Army. *República*, 26 September, p.1–2.
- Herman, Edward S. and Noam Chomsky. 1988. *Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media*. New York: Pantheon.
- Ibroscheva, Elza and Maria Raicheva-Stover. 2009. Engendering Transition: Portrayals of Female Politicians in Bulgarian press. *The Howard Journal of Communications* 20: 111–128.
- Johnston, Deirdre D. and Debra H. Swanson. 2003. Invisible Mothers: A Content Analysis of Motherhood Ideologies and Myths in Magazines. *Sex Roles* 49(1/2): 21–33.
- Kaplan, E.A. 1990. Sex, Work and Motherhood: The Impossible Triangle. *Journal of Sex Research* 27(3): 409–425.

- Kshetry, Renu. 2009. Baby Boom in Maoist Army. *Interpress Service*, 29 May. Available at <http://ipsnews.net/news.asp?idnews=47029>, accessed 30 April 2012.
- Lecomte-Tilouine, Marie. 2006. Kill One He Becomes One Hundred: Martyrdom as Generative Sacrifice in the Nepal People's War. *Social Analysis* 50(1): 51–72.
- Lecomte-Tilouine, Marie. 2009. Fighting with Ideas: Maoist and Popular Conceptions of the Nepalese People's War. In *Armed Militias of South Asia: Fundamentalists, Maoists and Separatists*. Laurent Gayer and Christophe Jaffrelot, eds., pp. 65–89. London/New York: Hurst/Columbia University Press.
- Lobasz, Jennifer K. 2008. The Woman in Peril and the Ruined Woman: Representations of Female Soldiers in the Iraq War. *Journal of Women, Politics & Policy* 29(3): 305–334.
- Martin Chautari. 2013. *Political Risk and Ex-combatants* (Policy Brief no. 9). Kathmandu: Martin Chautari.
- Mazurana, Dyan E., Susan A. McKay, Khristopher C. Carlson and Janel C. Kasper. 2002. Girls in Fighting Forces and Groups: Their Recruitment, Participation, Demobilization, and Reintegration. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 8(2): 97–123.
- Misra, Utpal Raj. 2001. A Walk across the Liberated Zone. *The Kathmandu Post (Sunday Post)*. 12 August, p.1.
- Nacos, Brigitte L. Nacos. 2005. The Portrayal of Female Terrorists in the Media: Similar Framing Patterns in the News Coverage of Women in Politics and in Terrorism. *Studies in Conflict and Terrorism* 28: 435–451.
- Nepal Institute for Policy Studies. 2013. *Nepal's Peace Process: A Brief Overview* (Policy Paper no. 1[8]). Kathmandu: Nepal Institute for Policy Studies.
- Norris, Pippa, ed. 1997. *Women, Media and Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Ogura, Kiyoko. 2004. Realities and Images of Nepal's Maoists after the Attack on Beni. *European Bulletin of Himalayan Research* 27: 67–125.
- Ogura, Kiyoko. 2009. A Chapamaar's Peace. *Himal South Asian* 22(7): 47–50.

- Ogura, Kiyoko. 2010. View from the Cantonment. *Himal South Asian* 23(3): 34–37.
- Pandey, Lekhanath. 2012. PLA Cantonments, Arms Containers with Army. *Himalayan Times*, 11 April, p. 1.
- Peach, Lucinda Joy. 1998. Introduction: Cultural Institutions Defining Women. In *Women in Culture: A Women's Studies Anthology*. Lucinda Joy Peach, ed., pp. 223–244. Massachusetts: Blackwell Publishers Inc.
- Peterson, V. Spike. 1992. Transgressing Boundaries: Theories of Knowledge, Gender, and International Relations. *Millennium* 21(2): 183–206.
- Pettigrew, Judith and Sara Shneiderman. 2004. Ideology and Agency in Nepal's Maoist Movement. *Himal South Asian* 17(1):19–29.
- Poudel, Chintamani and Hari Sharma. 2012. Over 280 Retired Fighters Cheque Out of Camps. *The Himalayan Times*, 4 February, p. 1.
- Puechguirbal, Nadine 2010. Discourses on Gender, Patriarchy and Resolution 1325: A Textual Analysis of UN Documents. *International Peacekeep* 17(2): 172–187.
- Pun, Kiran. 2012. PLA Couple, Siblings Now NA Officers. *Repubblica*, 14 October, p. 1/2.
- Rayamajhi, Aruna. 2011. Love in a Time of War. *Nepali Times*, 22–28 July, p. 12/13.
- Rhode, Deborah L. 1995. Media Images, Feminist Issues. *Signs* 20(3): 685–710.
- Saferworld. 2010. *Common ground? Gendered Assessment of the Needs and Concerns of Maoist Army Combatants for Rehabilitation and Integration*. Available at <http://www.saferworld.org.uk/resources/view-resource/502-common-ground>, accessed 15 January 2013.
- Sarkar, Sudeshna. 2011. Nepal: Giving Up Guns for Motherhood. *Interpress Service*. Available at <http://www.ipsnews.net/2011/12/nepal-giving-up-guns-for-motherhood>, accessed 15 January 2013.
- Sharma, Sudheer. 2001. Journey to Maoland. *Nepali Times*. 29 December – 4 January, p. 1/6.
- Shrestha-Shipper, Satya. 2008-09. Women's Participation in the People's War in Jumla. *European Journal of Himalayan Research* 33–34: 105–122.

- Skalli, Loubna H. 2011. Constructing Arab Female Leadership Lessons from the Moroccan Media. *Gender and Society* 25(4): 473–495.
- Sylvester, Christine. 1994. *Feminist International Relations in a Post Modern Era*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tamang, Seira. 2009. The Politics of Conflict and Difference or the Difference of Conflict in Politics: the Women’s Movement in Nepal. *Feminist Review* 91: 61–80.
- Theidon, Kimberly. 2009. Reconstructing Masculinities: The Disarmament, Demobilization, and Reintegration of Former Combatants in Colombia. *Human Rights Quarterly* 31: 1–34.
- The Himalayan Times. 2011. Women Combatants Prefer Retirement. 23 November, p. 5.
- The Himalayan Times. 2012a. Integration to Begin by Mid-March. 17 February, p. 1.
- The Himalayan Times. 2012b. Couples See a Promising Life Ahead. 5 February, p. 5.
- The Himalayan Times. 2012c. Fighters not Happy over Integration. 17 April, p. 6.
- The Kathmandu Post. 2011. Unmarried Female Combatants to Join Nepal Army. 23 November, p. 3.
- Waylen, Georgina. 2000. Gender and Democratic Politics: A Comparative Analysis of Consolidation in Argentina and Chile. *Journal of Latin American Studies* 32(3): 765–793.
- Weber, Cynthia. 2005. *International Relations Theory: A Critical Introduction*. London: Routledge.
- Women’s Caucus, Constituent Assembly Secretariat, Nepal Law Society and International IDEA. 2011. *Women Members of the Constituent Assembly*. Kathmandu: Orange Design Works.
- Yami, Hisila. 2007. *People’s War and Women’s Liberation in Nepal*. Kathmandu: Janadhvani Publication.
- Zalewski, Marysia and Jane Parpart., eds. 1998. *The “Man” Question in International Relations*. Boulder, Colo: Westview Press.
- Zillmann, Dolf, Rhonda Gibson and Stephanie Sargent. 1999. Effects of Photographs in News-Magazine Reports on Issue Perception. *Media Psychology* 1: 207–228.